MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE

UNGVÁRY KRISZTIÁN

Magyarország a második világháborúban

KOSSUTH KIADÓ

Magyarország története
19.

Ungváry Krisztián

MAGYARORSZÁG A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚBAN

Főszerkesztő
Romsics Ignác

KOSSUTH KIADÓ

Tartalom

HADBA LÉPÉS ÉS RÉSZVÉTEL A HÁBORÚBAN 1941–1942

Belépés a háborúba

Magyarország 1941 tavaszára a területi revízióknak köszönhetően majdnem megduplázta az 1920 utáni területét. A szomszédos országokban nem maradt jelentős magyar népcsoport, ezzel szemben Magyarországon a nemzetiségek aránya elérte a 23 százalékot. A politikai és katonai vezetés ennek ellenére további területgyarapodásokat remélt, ezt tükrözte a hivatalos, bár etnikai érvekkel teljesen alátámaszthatatlan „mindent vissza" jelmondat is. Werth Henrik, a vezérkar főnöke azt a tanulságot szűrte le Jugoszlávia feldarabolásából, hogy a magyar habozás miatt nem sikerült birtokba venni – az egyébként nem magyar többségű – Bánság területét. Az újabb revíziókhoz tehát sokkal aktívabb és készségesebb németbarát külpolitikát tartott szükségesnek, és ennek érdekében több memorandumot is készített Bárdossy László miniszterelnök számára. Bárdossy azonban még ezek megtárgyalására sem volt hajlandó, mivel a be nem avatkozás politikájának híve volt. Horthy Miklós kormányzó eleinte Bárdossy véleményét osztotta, annak ellenére, hogy Európa első nyíltan antikommunista államfőjeként mindig is a Szovjetunió elleni fellépés híve volt. Werth memorandumairól csak közvetve értesült. A Jugoszlávia feldarabolása után német közigazgatás alatt hagyott, ám magyar revíziós célként szereplő Bánság kérdése miatt amúgy is neheztelt a németekre és úgy vélekedett, hogy felesleges elébe vágni a német diktátor szándékainak.

Horthy Miklós levele Hitlerhez 1941. április közepén

„(…) a legnagyobb veszély, amely mindnyájunkat fenyeget, a vörös kommunizmus. A kommunizmus célja, hogy a kultúrát megsemmisítse és a világot uralma alá kényszerítse. Tízezreket gyilkoltak le az összes elképzelhető perverz halálnemmel és kínzással csak azért, mert nacionalista módon gondolkodtak, vagy művelt emberek

voltak. A pók hálója közepén ül és várja hogy valahol az éhség, a kimerültség és az elégedetlenség a hálójába hajtsa a zsákmányt. Meggyőződésem szerint nem jöhet boldogság, béke és nyugalom, amíg a szovjethatalom, ez az óriási Oroszország fennáll, amely csak terrorral kormányozható – akár a cár, akár a kommunisták által. (…) Németország néhány hét alatt elintézhetné az emberiség e legfontosabb munkáját, melyet a történelem még évszázadok után is áldana.(…)

Körülbelül az egész világot ismerem, de a román az egyetlen faj, amelyet megvetek. Ott mindenki lop, hazudik és csal, mindenki megvásárolható és rövid történelmük folyamán minden barátjukat és szövetségesüket elárulták vagy becsapták. Régi határainkra nemcsak stratégiai okokból van szükségünk, hanem azért is, mert a Duna az egyedüli szabad út Magyarország számára a tengerhez, és mert a Vaskapu e forgalom kulcspontja, melynek akadálytalan használatától függ az ország gazdasági élete és tengerentúli kereskedelme.(…)"

Horthy Miklós titkos iratai. Szerkesztette Szinai Miklós és Szűcs László. Kossuth Könyvkiadó, Budapest 1972. 297. old.

A német vezérkar valós elvárásait Kurt Himer, a magyar vezérkarhoz kirendelt német összekötő tábornok naplójában így rögzítette: „minden magyar segítséget mindenkor elfogadunk. Nem akarunk követelni, de amit önként ajánlanak, köszönettel vesszük…"

1941. június 22-én, a Szovjetunió megtámadása után Werth a Budapesten állomásozó német összekötőtörzsnek kifejtette: ég a vágytól, hogy közreműködhessen. Emellett nem tekintett el a nyílt nyomásgyakorlástól sem: június 23-án délután felkereste Kenderesen Horthyt és azzal érvelt, hogy a honvédség becsülete és a kormányzó hírneve egyaránt megköveteli a részvételt. Ha Magyarország távol marad, könnyen lázadás törhet ki az elégedetlen tisztikar körében. Werth eme megjegyzésében sajnos volt némi igazság. A tisztikar mellett 1939 után maga a kormánypárt is kicsúszott a mérsékelt irányítás alól, a magyar belpolitikai helyzet kiszámíthatatlan és ingatag volt. Az is elhangzott, hogy Románia és Szlovákia már csatlakozott a hadviselő Németországhoz és ezzel esetleges jó pontokat szerezhet a vonakodónak tekintett magyarokkal szemben.

Június 26-án szovjet gépek Rahó és Kőrösmező térségében támadásokat hajtottak végre, Kassát pedig felségjelzés nélküli gépek támadták. Bár a

kassai támadókat nem sikerült beazonosítani, a vezérkar mégis szovjet gépekről jelentett. Werth és Bartha Károly honvédelmi miniszter ennek hírével kereste fel a kormányzót, aki maga sem tudta tovább kordában tartani a Szovjetunióval szemben érzett utálatát. A parlament és a kormány utólagos hozzájárulásával kimondhatta, hogy a két ország közt a hadiállapot beállott. Antibolsevizmusa mellett az a Werth által is osztott remény is motiválta, hogy ezzel Németországot további magyar területi revíziók mellett tudja elkötelezni és ebben a szellemben tárgyalt már 1941 áprilisában is Hitlerrel.

Bárdossy már a kormányzói döntéssel találta magát szembe, amikor a várba érkezett. Ez komolyabb fejfájást neki sem okozott. Molotov június 23-án küldött táviratát – amelyben a szovjet népbiztos érdeklődött a magyar álláspont felől és kijelentette, hogy a Szovjetunió nem kifogásolja, ha Magyarország Romániával szemben további területi igényeket támaszt – nem is vette komolyan, sőt el is hallgatta a kormányzó és minisztertársai előtt, feltételezhetően azért, mert az adott helyzetben az ügynek semmi jelentőséget sem tulajdonított. Nem volt mindenki ennyire magabiztos: a később összehívott minisztertanácson Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter fenntartásait fejezte ki, néhány minisztertársa pedig kritikus kérdéseket tett fel. Nyílt tiltakozásra azonban senki sem vállalkozott, a parlament elsöprő többsége pedig lelkesen megadta hozzájárulását.

A Szovjetuniónak ebben az időben egyáltalán nem lehetett érdeke Magyarország hadba lépése, így a szándékos támadás kizárható. 1945 után számos legenda terjedt el a tettesekkel kapcsolatban, megnyugtató bizonyítékot azonban semmilyen állítás mellett sem sikerült találni. A legvalószínűbb verzió az, hogy a rosszul kiképzett szovjet pilóták a már hadműveleti területnek számító Eperjest tévesztették össze a csak 30 kilométerrel délebbre található Kassával. Ez annál is inkább valószínű, mert a szovjet katonai doktrína csak offenzív tervekkel rendelkezett.

A hadba lépés időpontjában a honvédség fejlesztése épp csak elkezdődött. A trianoni békeszerződés egyes korlátozó intézkedései 1938-ig érvényben voltak. Emellett költségvetési okokból is rendkívül keveset költöttek a honvédség felszerelésére. Az 1938-ban Győrben meghirdetett fejlesztési és fegyverkezési program a honvédség szempontjából ugyan komoly fejlődést hozott, de a magyar hadsereg ennek ellenére még 1941-

ben is rendkívül gyenge felszereléssel rendelkezett. Sok első világháborús harceszköz is szerepelt a hadrendben, a „modern" fegyverek jelentős részét valójában elavult harckocsik és különféle repülőgépek tették ki. Csupán a tüzérség löveganyaga számított úgy-ahogy korszerűnek, de a hatásos páncéltörő fegyverek teljesen hiányoztak. Németország csak minimális mennyiségben szállított fegyvereket, az importált eszközök túlnyomó többsége elavult olasz gyártmány volt. Werth és társai csak abban reménykedhettek, hogy a német túlerő miatt a háború néhány héten belül amúgy is véget ér, azt ugyanis ők sem gondolhatták komolyan, hogy a honvédség felszerelése alkalmas egy világhatalommal szembeni sikeres megmérettetésre. A magyar hadiipar teljesítményei a lehetőségekhez képest figyelemreméltóak voltak, még ha ez egy szuperhatalommal szemben elégtelennek is bizonyult: Németországot leszámítva a szomszédos országok közül egyedül Magyarország gyártott 1941-ben harckocsikat. A svéd licencből továbbfejlesztett 8,5 tonnás Toldi könnyű harckocsi fegyverzete azonban csak egy 20 mm-es „nehézpuska" volt. A Skoda-gyár prototípusából 1940-ben kifejlesztett 18,2 tonnás Turán közepes harckocsi első példányai csak 1942 tavaszára készültek el, de a „közepes" harckocsinak nevezett Turán 4 cm-es harckocsi ágyúja már ekkor elavultnak számított. A szembenálló szovjet T-26B súlya ezzel szemben 10 tonna, a T-28 súlya 28,5 tonna, a T-34 súlya 26,2 tonna volt és mindegyik legalább 4,5 cm-es, illetve 7,62 cm-es ágyúval rendelkezett. Hasonlóan elavult volt a magyar repülőgéppark is. Német–magyar államközi megállapodás alapján a bauxit- és alumíniumipar szempontjából előnyös helyzetben lévő Magyarország 1941 júniusától Győrött és Szigetszentmiklóson két repülőgépgyárat is épített, de a német licenc alapján történő termelés csak jóval később indult be. Az is igaz azonban, hogy a csúcstechnológiát jelentő elektronikai és hírközlési iparban a magyar fejlesztőmérnökök számos, a kor élvonalába tartozó műszaki megoldást szabadalmaztattak. A legsikeresebb talán a Juhász István és Juhász Zoltán mérnökök által a Gamma-gyárban kifejlesztett légvédelmi lőelemképző volt, amelyet 16 országba exportáltak. Az eszköz az elektromechanikus számítógépek első példányának tekinthető, képes volt 8000–8500 méterig 540 km/óra sebességgel repülő célok követésére és a légvédelem lőelemeinek meghatározására. A honvédség átlagfegyverzetét azonban nem ezek az eszközök határozták meg. Reálisan gondolkodó politikusnak tudnia

kellett, hogy az ország kapacitásai csak egy szomszédos utódállammal szembeni összecsapásra elegendőek.

A gyorshadtest és a Kárpát-csoport harcai

A magyar vezérkar már a háború kitörése előtt részben hadiállományra emelte a kassai VIII. hadtest egyes alakulatait. Megerősítésül június 26-án a gyorshadtest csapatait is mozgósították, kivéve a 2. lovasdandárt, amely az Alföldön maradt. Ezzel a Szovjetunió elleni hadjáratban bevetett állomány 93.115 főre emelkedett.

A Dálnoki Miklós Béla vezérőrnagy által vezetett gyorshadtest a honvédség legmodernebb seregteste volt. A német–lengyel háború tapasztalatai alapján a magyar vezérkar is megpróbálkozott a szerény lehetőségeken belül azzal, hogy nagyobb operatív feladatokra külön gyorsan mozgó magasabb egységet hozzon létre. Egy lovasdandár, két gépkocsizó lövészdandár, valamint számos megerősítő alakulat tartozott hadrendjébe. A gyorshadtest harcértéke összesen 21 zászlóaljat, hét tüzérosztályt, három légvédelmi tüzérosztályt és három légvédelmi gépágyús üteget tett ki. Ez 1941-ben a bevethető erők zömét jelentette: az összes gyorsan mozgó alakulat (egy lovasdandár kivételével), az összes harckocsi, a gépvontatású tüzérség nagy része bevetésre került. Az 1941-es magyar részvétel tehát a magyar honvédség állapotához képest egyáltalán nem tekinthető formálisnak. A magyar csapatok felszereltsége viszont messze elmaradt a német vagy a szovjet hadseregé mögött: a gyorshadtest „páncélgránátosait” kerékpáros zászlóaljak jelentették, a háromtonnás olasz Ansaldo kisharckocsik már az abesszin háborúban is korszerűtlennek számítottak, és adott esetben egy lencseföldön történő áthaladás is gondot okozott számukra, a magyar gyártmányú Toldi könnyű harckocsik 20 milliméteres nehézpuskái semmilyen szovjet páncélosra nem jelentettek komoly veszélyt. A gyalogság az első világháborúból megörökölt vízhűtéses Schwarzlose géppuskákkal indult harcba. Egyedül a magyar fejlesztésű Botond terepjáró és bizonyos lövegfajták bizonyultak minden tekintetben korszerű harceszköznek. Ezekből azonban nem állt elegendő rendelkezésre, a gépkocsiállományt a civil életből bevonultatott járművek is színesítették és a hadműveleti területre a honvédek „Elida-Créme”, „Kohn Mór” stb. feliratú

teherautókkal is kivonultak.

A hadműveleteket a légierő kezdte: június 27-én két hullámban indult magyar repülőtámadás, egy kísérő vadászgépet a szovjetek lelőttek. Másnap délután megindultak a szárazföldi csapatok is, és először Volócnál lépték át a határt. Határvadászjárőrök és a szovjet gyalogság között már délelőtt tűzharcra került sor. A magyar csapatok helyzetét megkönnyítette, hogy a magyar határral szemben felvonult szovjet erők elsősorban a nyugatról támadó német 17. hadsereggel szemben fejtettek ki ellenállást és a magyar határról hamar megkezdték visszavonulásukat. Komolyabb erődítés a Kárpátok előterében nem épült ki. A gyorshadtest feladata ennek megfelelően elsősorban a 17. hadsereg szárnyainak fedezése és a hátráló szovjet erők üldözése volt. A Kárpát-csoport a gyorshadtest mögé zárkózott fel és a későbbiekben csak megszálló feladatokat kapott.

A szovjet vezetés a háború első napjaiban azonban nem a visszavonuláson gondolkodott. A szovjet hadműveleti tervek szerint a határra vezényelt első lépcső feladata az azonnali ellentámadás lett volna. Ez a magyar határszakaszon nem valósult meg, de a Galíciában felvonult szovjet csoportosítás elsősorban északi irányú ellentámadásokat indított, amelyek a német vezetés aggodalmát is kiváltották.

Június 3-án a magyar csapatok elfoglalták Gyelatint, 4-én Kolomeát és Sztanyiszlaut. Sztanyiszlauban a magyarok a fogságba esett szovjet katonákból állították fel a milíciát; ez arra utal, hogy a vöröskatonák jelentős részének harci kedvét korábban csak a politikai tisztek terrorja tarthatta fenn. Ugyanitt szembesült a magyar honvédség először a sztálinista tömegkivégzésekkel is: az NKVD (Belügyi Népbiztosság) a határ menti városok majdnem mindegyikében tömeggyilkosságokat követett el a börtönökben. Kolo meá ban a magyar harckocsizókat virágeső fogadta.

A magyar csapatok csak augusztus 13-tól voltak alárendelve a német Dél Hadseregcsoportnak. A német–magyar együttműködésről és a német kérések tolmácsolásáról eleinte a Dél Hadseregcsoporthoz delegált magyar tábornoknak kellett gondoskodnia. A hitleri koalíció már-már mulatságos belső paradoxonja, hogy a német vezetésnek a szövetségesekkel kapcsolatos legfontosabb szempontja az volt, hogy azok

(a szlovák, magyar és román erők) ne találkozzanak egymással a frontvonalon. A Dél Hadseregcsoport külön utasítást adott ki, hogy ezt el kell kerülni, „bármilyen is a helyzet”.

Ebben az időszakban nem létezett összefüggő arcvonal, a hatalmas térségben ékként előrenyomuló gépesített csoportok haladtak előre, és őket sokszor többnapi járással lemaradva követték a gyalogos alakulatok. A száraz ukrán talajon a lovasoszlopok hatalmas porfelhőket kavartak, a pusztaságban vonuló menetoszlopok között, illetve mögött esetenként 20–50 kilométeres űr tátongott. A gyorshadtest többi alakulata igencsak lemaradt, a gépkocsik egy része csak ökörvontatással tudott haladni, ha egy-egy nyári zápor rövid időre ugyan, de sártengerré változtatta az utakat. Az 1. lovasdandár lóállományának negyede augusztus elejére nyeregtörés miatt kiesett.

A keleti fronton egyik katlancsata a másikat követte. Augusztus és október között több alkalommal százezres létszámú csoportosításokat kerítettek be a német gyorsan mozgó alakulatok. Ezzel az élménnyel a magyarok is megismerkedhettek. Az 1. gépkocsizó dandár augusztus 5-én az Umany térségében bekerített szovjet csoportosítás (hat lövész- és három gépesített magasabbegység) köré zárt gyűrű külső részére került. Augusztus 9-én a teljes bekerített csoportosítás kapitulált: 103.000 katona került hadifogságba, a csatatéren hagyott hadianyag pedig felülmúlta a teljes magyar királyi honvédség felszerelését. Az umanyi csata után a gyorshadtestet az 1. német páncéloscsoport alá rendelték.

Augusztus 19-én a gyorshadtest új feladatot kapott: két pihenőnap után erőltetett menetben Krivoj Rogon át 200 kilométert kellett megtennie északkeleti irányban és átvennie a Dnyeper folyammegfigyelését. A hadtestnek kiutalt szakasz 200, majd a későbbi visszavétel után is 155 kilométer hosszú volt, a Dnyeper a zaporozsjei vízerőmű robbantása miatt jelentősen leapadt, úgyhogy helyenként lóval majdnem át lehetett gázolni rajta. Ebből adódóan a folyammegfigyelésre csak lepelszerűen volt mód, és a szovjetek kisebb erőkkel szinte bármikor észrevétlenül átkelhettek.

A gyorshadtest utolsó feladata október elején a Donyec irányába történő előrenyomulás volt. Ehhez már csak a két gépkocsizó dandár állt rendelkezésre, mert a huszárokat október 10-én hazaszállították (igaz,

előtte még rájuk is 260 kilométeres lovaglás várt a vasúti berakodásig).

A harcok mérlege nem volt túl biztató: 3730 elesett, megsebesült, hadifogságba esett, valamint 830 beteg katona, megsemmisült a kisharckocsik 100 százaléka, a könnyű harckocsik 80 százaléka, 1200 gépjármű (az összes 25 százaléka), 30 repülőgép és 28 löveg. Ezzel szemben állt 8000 fogoly, 65–70 zsákmányolt löveg, 50 kilőtt harckocsi, 15 lelőtt repülőgép és komoly mennyiségű zsákmányolt hadianyag. Bebizonyosodott az, amit a felelősen gondolkodó tisztek eddig is tudtak: a honvédség fegyverzeténél és kiképzettségénél fogva csak a szomszédos országok fegyveres erőinek színvonalára készülhetett fel.

A gyorshadtest mellett jelentős volt a magyar csapatok egyéb tevékenysége is, 1941-től a Szovjetunió területén több mint félmillió négyzetkilométeren ugyanis magyar csapatok láttak el megszálló feladatokat. Ezek az erők a keleti fronton az összes német megszálló katonaság létszámának mintegy 20–25 százalékát tették ki. A Szovjetunióban a honvédség jelentős része 1941–1943 között a leginkább partizánveszélyes területen, a brjanszki erdőkben tevékenykedett: emiatt a magyar megszállás és a szovjet partizánháború története egymástól elválaszthatatlan.

A Szovjetunió területén a megszállás időszakában elképesztő bűncselekmények történtek. A megszállt területen a holokausztnak mintegy 1,3 millió zsidó esett itt áldozatul. A lakossággal történő kíméletlen bánásmód miatt, az éhínség és a járványok következtében a front mindkét oldalán mintegy tízmillió civil lakos pusztult el, a partizánháború 300.000–400.000 halálos áldozatot követelt. A szovjet hadifoglyok közül 2,5–3,3 millió fő pusztult el a háború folyamán, döntően azért, mert a német legfelső vezetés felesleges koloncnak tekintette őket, és nem gondoskodott elemi szükségleteikről sem. Ezekkel a szörnyűségekkel a szövetséges megszálló alakulatok, így a magyarok is, szemlélődőként vagy tettesként (hadifogolytáborok külső őrzése, gettók kiürítése, túszok felakasztása stb.) különböző mértékben ugyan, de mind érintkezésbe kerültek.

Az első megszálló csapatok az eredetileg frontbevetésre alkalmazott Kárpát-csoport seregtesteiből alakultak. 1941 nyarán a német vezérkar már kifejezetten kérte a honvédséget, hogy legalább gyengébben felszerelt

megszálló alakulatokkal járuljon hozzá a keleti hadjárathoz. A magyar politikai vezetés a Kárpát-csoport leváltását pótlandó, öt dandárt ajánlott fel, remélve, hogy ezzel letudhatja a későbbi német követeléseket is.

1941. október 6-án alakult meg Vinnyicában a Magyar Megszálló Csoport Parancsnokság, melyhez 1942 februárjára már öt hadosztály és számos kisebb egység tartozott, körülbelül 40.000 fős élelmezési létszámmal. A hadosztályok létszáma alig haladta meg egy megerősített ezredét. A rendelkezésre álló fegyverzetből is csak az elavult eszközöket adták a megszállóknak, a páncélelhárítás és a tüzérség pedig egyáltalán nem szerepelt hadrendjükben, mondván, hogy arra úgysem lesz szükség, hisz feladatuk csak rendfenntartásra korlátozódik.

A takarékoskodás oka valójában más volt – tekintettel Dél-Erdély későbbi visszaszerzésének lehetőségére vagy Észak-Erdély megvédésének szükségességére, a rendkívül kevés, részben még gyártás alatt álló modern felszerelést igyekeztek az országban tartani.

A Bárdossy-kormány és a háborús szerepvállalás

A háborús szerepvállalás kérdésében a kormányzó és miniszterelnöke közötti nézetkülönbségek nem voltak jelentősek, különösen azután, hogy Horthy 1941 augusztusára, az angolszász hatalmak közös politikai alapelveit meghatározó Atlanti Charta hatására minden bizonnyal revideálta a Szovjetunió gyors elbukását prognosztizáló álláspontját. Nagy szerepe lehetett ebben a felismerésben annak is, hogy szemében egy túl erős Németország szintén veszélyes fenyegetést jelentett. A kormányzó hamisítatlan magyar nacionalistaként Németországban és a magyarországi németekben is faji veszélyt látott. Emellett mélyen idegen volt számára a náci rendszer is, amelynek egyes kinövéseit a kommunizmushoz hasonlította. Minden oka megvolt tehát arra, hogy ne lelkesedjen a totális német győzelemért.

Horthyt egyre inkább aggasztották Werth erőszakos politikai ambíciói is, amelyek miatt Bárdossy augusztus 26-i levelében a legerélyesebben követelte megrendszabályozását. A miniszterelnök felháborodott azon, hogy az eredetileg csak néhány hetes hadjárattal számoló Werth most már a teljes haderő bevetését követelte a kormánytól annak érdekében, hogy cserébe a németek segédkezzenek az ezeréves határok visszaszerzésében, valamint az általa javasolt, nemzetiségeket és zsidókat érintő totális kitelepítési akcióban. A honvéd vezérkar főnöke realitásérzékének teljes hiányát jelzi, hogy memorandumában nyolcmillió ember kitelepítését vizionálta, ami után „a Kárpát-medence kizárólag a magyarság élettere volna, amit a magyar faj töltene ki”.

Horthy, aki már maga sem bízott a Szovjetunió megsemmisülésében, mindenképp olyan személyt akart találni a vezérkari főnöki posztra, aki nem tér el a kormány óvatoskodó politikájától. Jány Gusztáv vezérezredes, rangidős és kormányzóhű tábornok feltételezhetően apolitikus személyisége miatt nem jöhetett számításba, bár Horthy kedvelte őt. Fia, Horthy István Kassán találkozott Szombathelyivel, aki egy vacsorán kifejtette, hogy a németek súlyos helyzetbe fognak még kerülni, a háború évekig el fog tartani és kimenetele teljesen bizonytalan.

Amikor a fiatal Horthy arra kérte, készítsen erről emlékiratot, Szombathelyi elővette a gondolatairól már korábban elkészített feljegyzését, amelyben kifejtette: Magyarország nem nagyhatalom és a kardcsörtetés helyett „nekünk a fal mellett kell járnunk”.

Szombathelyi Ferenc (1887–1946)

Győrben született, hadapródiskolát, majd Pécsett honvéd hadiiskolát végzett. Az első világháborúban vezérkari beosztásokat kapott, a Vörös Hadseregben a hírszerző és kémelhárító osztályon a délszláv nyilvántartást irányította. 1926–1931 között hadtörténelmet tanított a Ludovika Akadémián, egyébként végig fontos vezérkari beosztásokban szolgált. Ellentmondásos, szangvinikus alkat volt. Műveltség, látókör és tehetség tekintetében kimagaslott tábornoktársai közül. Konzekvensen törekedett arra, hogy minimalizálja Magyarország háborús részvételét, ebben együtt haladt Horthy nézeteivel is. Hátrányosnak bizonyult viszont az a képessége, hogy képes volt önmagával vitatkozni és saját érveit is megtámadni.

1941. szeptember 6-tól a Honvéd Vezérkar főnöke, november 1-től vezérezredes. Az újvidéki gyilkosságok kapcsán indított nyomozásban először fedezte alárendeltjeit, de később maga állt a vizsgálatok élére. A fegyverszüneti tárgyalásokban való részvétele miatt 1944. április 19-én beosztásából felmentették, hadbíróság elé állították. A nyilas hatalomátvétel után ismét letartóztatták, lefokozták és a honvédségből kicsapták. Az amerikai hadifogságból hazatérve újra letartóztatták, a népbíróság életfogytiglani fegyházra ítélte. Ezt követően kiadták Jugoszláviának, ahol az újvidéki razzia miatt annak főbűnöseivel együtt halálra ítélték és kivégezték. A Legfelsőbb Bíróság 1993-ban felmentette a vádak alól.

A kormányzónak sokáig gondot okozott, hogy olyan tisztet találjon, akinek szélesebb látóköre van a német győzelemben vakon bízóknál és politikailag sem elfogult. Bár Horthy Bartha Károly honvédelmi minisztert is le akarta váltatni, de erre egy teljes évet kellett várnia, és csak Budapest 1942. szeptemberi szovjet bombázása teremtett megfelelő lehetőséget arra, hogy Barthát is meneszteni lehessen. Utódja, a nyugdíjból visszahívott nagybaczoni Nagy Vilmos hivatalba lépésekor a Honvédelmi Minisztérium osztályvezetőinek elég nagy megdöbbenést okozott, amikor kijelentette, hogy két könyv van, amely számára zsinórmértékül szolgál: a Szolgálati Szabályzat és a Biblia.

1941 szeptemberében Hitler meghívta Horthyt és Bárdossyt a Vinnyicában berendezett német főhadiszállásra. A kormányzó ennek alkalmával vehette át a Vaskereszt Lovagkeresztjét, amelyet Ion Antonescu, a román conducator már egy hónappal korábban megkapott. A megbeszélések elsősorban a magyar hadsereg további bevetése körül forogtak, már ekkor nyilvánvalóvá vált ugyanis, hogy a szovjet hadjárat mégsem lesz annyira egyszerű, mint ahogyan azt a német vezérkar tervezte. A kormányzó és az őt kísérő Szombathelyi Ferenc vezérkari főnök a német kéréseket a már említett megszálló erők felajánlásával hárította el. Magyar részről felvetették a Bánság, illetve Temesvár környékének visszacsatolását, Szombathelyi pedig egy határkiigazítási tervezetet is előterjesztett, amelynek értelmében Galícia határsávját Magyarországhoz csatolnák. A védelmi és földrajzi szempontokkal alátámasztott javaslat csak a németek gyanakvásának felkeltésére volt alkalmas: mivel a kérdéses határszakasz a német elképzelések szerint távlatilag is a birodalomhoz tartozott volna, a tervezett magyar védelmi intézkedések barátságtalan gesztusnak tűntek, földrajzi szempontok pedig éppen a vízgyűjtő terület egyben tartását és nem megbontását indokolták. Hitler ugyan elhamarkodott ígéretet tett a határmódosítás támogatására, de a későbbiekben mind ezt, mind a Bánság kérdésének rendezését a háború utáni időszakra halasztották.

1941. december 7-én – szovjet szövetségesének nyomására – Nagy-Britannia kinyilvánította a hadiállapotot Magyarországgal. Bárdossy ki akarta kerülni a német követeléseket és ezért december 11-én jegyzéket intézett az Egyesült Államokhoz (Németország és Olaszország aznap hadat is üzent az USA-nak, Japán pedig már december 8-án megtámadta Pearl Harbourban az amerikai hadiflottát). A magyar miniszterelnök először olyan formulát akart találni, amely nem egyértelmű, és ezért a hadüzenet helyett csak annyit tartalmazott, hogy Magyarország szolidáris a már az Egyesült Államoknak hadat üzent tengelyhatalmakkal és megszakította a diplomáciai viszonyt. Másnap azonban mind Németország, mind Olaszország jelezte, hogy ezt nem tartják kielégítőnek és a háború deklarálását kívánják. Bárdossy így arra kényszerült, hogy telefonon felhívja az USA követét és bejelentse neki, hogy a jegyzék mégis hadüzenet. Miután Pell követ ezt szóban nem fogadta el, a miniszterelnök még aznap este írásos jegyzéket nyújtott át.

Az átvevő amerikai követ megjegyzésére, amely szerint ez csupán kényszerintézkedés és bizonyára nem tükrözi a kormány és a lakosság véleményét, Bárdossy sértődötten reagált és leszögezte, szabad elhatározásból cselekszik. Magát a hadüzenetet Roosevelt elnök sem vette komolyan és csak hónapok múlva terjesztette a kongresszus elé. Mindez azonban nem változtatott azon, hogy Magyarország egy világhatalommal saját elhatározásából teljesen feleslegesen hadiállapotba került.

A Bárdossy-kormány belpolitikája

A háború eleinte nem jelentett súlyos megszorítást a magyar lakosságnak. Magyarországon az élelmiszer-ellátás 1944-ig viszonylag bőséges volt, csupán egyes nyersanyagok (például a nyersbőr) hiánya okozott ellátási feszültségeket. 1941 szeptemberétől a kenyér- és liszt-, 1942 májusától a tej- és a húsfejadagokat is jegyre adták, de a szabadpiacon minden élelmiszer hozzáférhető volt. Jurcsek Béla államtitkár tervei alapján csupán 1943-ban vezettek be széles körű terménybeszolgáltatási rendszert a mezőgazdaságban, amely a földek aranykorona-értékén alapult függetlenül a ténylegesen termelt mennyiségtől. Az első világháborús hátországi állapotokhoz képest azonban még a „Jurcsek-rendszernek" nevezett beszolgáltatások ellenére sem csökkent a társadalom életszínvonala, Németországhoz és a megszállt területekhez képest pedig Magyarország a béke és jólét oázisának tűnt.

Feszültségeket elsősorban a nemzetiségi kérdés okozott. A területgyarapodások után az ország lakosságának már 27 százaléka nem volt magyar anyanyelvű. Közülük csak a 800.000 főt kitevő németek rendelkeztek komoly nemzetiségi jogokkal. A magyar–szlovák és a magyar–román viszony a világháború teljes időszakában a lehető legrosszabb volt, elsősorban azért, mert mindegyik hatalom a nála található nemzetiségeket túszként használta. A magyar–román határszakaszon állandósultak a fegyveres határincidensek, időnként halálos áldozatokat is követelve. A magyar–horvát kapcsolatok a Muraköz magyar megszállása miatt lehetetlenültek el, és a helyzetet tovább rontotta a magyar diplomáciának tengeri kikötő iránt bejelentett, etnikailag teljességgel alátámaszthatatlan igénye. 1941 novemberében Ribbentrop beavatkozása volt szükséges a magyar–szlovák diplomáciai viszony megszakadásának elkerüléséhez. A Délvidéken a magyar közigazgatás az 1918 után betelepített katonai telepes (dobrovoljác) szerb lakosságot internálta és részben Szerbiába űzte. Ingatlanaikba a magyar–román megállapodás alapján mintegy 13.000, mit sem sejtő bukovinai székelyt telepítettek (ez 1944-ben, az elűzött és bosszúszomjas

dobrovoljácok visszatérése után számukra fatálisnak bizonyult). Romániát ebben az áttelepítési akcióban az motiválta, hogy a telepesek nem a magyarok által revíziós célként megjelölt Dél-Erdélyben laktak és nem is a román revízió tárgyát jelentő Észak-Erdélybe települtek.

A parlamentben a kormánypárt látszólag elsöprő többséggel rendelkezett, helyzetét erősítette, hogy az eredetileg 49 fős szélsőjobb frakció több egymással rivalizáló csoportra esett szét. Ebben szerepet játszottak a nyilas párt radikálisai elleni rendőrségi akciók is, több személyt megfosztottak mandátumától. Szálasi nyilasai mellett önálló frakciót alkotott a Baky László volt csendőrtiszt és Pálffy Fidél gróf által vezetett nemzetiszocialista pártszövetség, amelyhez a nyilasok által „szalon-nemzetiszocialista" jelzővel illetett Imrédy Béla Magyar Megújulás Pártja is csatlakozott. A kormánypárti képviselők jelentős része azonban a szélsőjobbal szimpatizált és széles körű konszenzus uralkodott a képviselők között arról, hogy a szociális állapotok javítására a zsidóellenes törvényhozáson keresztül vezet az út. A különböző antiszemita intézkedésekkel a keresztény középosztály kiszorította a zsidó származású rétegeket az értelmiségi pályák jelentős részéről, 1942 végéig a családtagokat is beleszámítva 221.869 zsidónak minősített személy vesztette el állását és több százmillió pengő jövedelem került „keresztény" kézbe. Az antiszemita törvények közül 1941. augusztus 8-án hirdették ki az 1941. évi XV. törvénycikket a házasság előtti kötelező orvosi vizsgálatról, a házassági kölcsönről és a házassági jog módosításáról. A törvény egyszerre rendelkezett a kártékonynak minősített zsidók és egészségügyi kockázatot jelentő személyek egészséges keresztényekkel történő házasságának tilalmáról, valamint a kívánatosnak tartott párkapcsolatok anyagi támogatásáról. Emellett 1941 és 1944 között több száz, a zsidóság jogait súlyosan korlátozó törvény és kormányrendelet született. Ezek kapcsán 1942-ig német nyomásgyakorlás egyáltalán nem állapítható meg.

Bárdossy igyekezett lavírozni a szövetségesi hűség követelményei és az ország függetlenségének biztosítása között. 1941 novemberében, amikor Ribbentrop azt javasolta neki, hogy tiltsa be az angol és egyéb szövetséges rádióadók hallgatását, cinikusan közölte, hogy szerinte ez nem szükséges, mivel „az ellenséges propagandát az események mindig megcáfolják". Az antiszemita törvényeket elődjétől, Teleki Páltól

örökölte, saját maga ezzel kapcsolatban semmilyen aktivitást nem tanúsított, igaz, ellene sem tett semmit, feltehetően azért, mert politikailag felesleges kockázatnak tartotta a közhangulattal történő szembemenést. Horthy ugyan már a II. zsidótörvényt is túl szigorúnak tartotta, de ő sem merte felvállalni a tiltakozást. Minden zsidóellenes törvényt jóváhagyott, bár lehetősége lett volna arra, hogy azokat a parlamentnek visszaküldje. Csupán annyit tett, hogy a legradikálisabbat, a zsidóság teljes vagyontalanítását szorgalmazó javaslatot nem engedte a parlamentben tárgyalás elé.

A munkaszolgálat

A második világháborúban Magyarország volt az egyetlen, amely a zsidóságot külön fegyvertelen frontszolgálatra kötelezte. E mögött az a vezérkari elgondolás állt, hogy a zsidókat ki kell zárni a katonai szolgálattal járó kedvezményekből, de „zsidóért keresztények rovására" kímélni nem szabad. A munkaszolgálatra hátországban és a fronton egyaránt sor kerülhetett. 1942-től a bevonultatott szakemberek pótlására keresztényeket is behívtak hátországi munkaszolgálatra, ezt azonban megkülönböztetésül közérdekű munkaszolgálatnak nevezték.

A munkaszolgálatosok eleinte még honvéd egyenruhában teljesítettek szolgálatot, később azonban utasítások megtiltották nekik teljes értékű egyenruha kiadását. Az egyedüli honvédségi ruhadarab, amelyre jogosultak voltak, a Bocskai-sapka maradt. Ezek az ellátási korlátozások a fronton hamar a munkaszolgálatosok egészségi állapotának romlásához vezettek.

A munkaszolgálatosok veszteségei rendkívül eltérően oszlanak meg. 1941. június 26. és 1942. december 31. között 1628 személy halt meg, viszont 1943 első hónapjában 19.284 fő került veszteséglistára. Ezzel arányaiban a legnagyobb veszteséget ők szenvedték el: 1942 nyara és 1943 tavasza között ötből három munkaszolgálatos meghalt vagy fogságba esett. A túlélők közül ezért sokan a munkaszolgálat intézményét egyfajta „mozgó vesztőhely"-nek élték meg. A veszteségek súlyát növeli, hogy a teljesen legyengült szervezetű munkaszolgálatosoknak volt a legkisebb esélyük a hadifogság elviselésére. 1944–1945-ben a veszteségek viszont arányaiban csekélyebbek voltak, mint a honvédeké. 1944 első kilenc hónapjában 1656 elesett, 571 sebesült, 1039 hadifogoly és 10.471 eltűnt munkaszolgálatost tartottak nyilván. Valószínűsíthető, hogy az eltűntek magas száma szemben az 1943. évivel, döntően nem halottakat, hanem hadifoglyokat takar.

A munkaszolgálatosoknak általában út- és vasútkarbantartással és aknaszedéssel kellett foglalkozniuk. 1943. július 2-án német–magyar államközi megállapodás született arról, hogy a magyar kormány 3000 munkaszolgálatost enged át a németeknek, akik magyar keret felügyelete alatt a jugoszláviai Bor rézbányáiban dolgoztak. Munkájuk ellenében a németek vételi opciót adtak havi 100 tonna 30 százalékos rézércre és a szállítás is a magyarokat terheli. 1944 májusában további 3000 munkaszolgálatost szállítottak ki Borba. 1944 márciusa után a munkaszolgálat bizonyos szempontból életmentő intézménnyé vált, mert a munkaszolgálatosokat nem deportálták Auschwitzba. A vezérkar nem mondott le szívesen a honvédségi szempontból bevethető zsidó férfiak tömegéről, az életmentés mögött tehát elsősorban nem humanitárius, hanem haszonelvűségi megfontolások állhattak. Néhány tiszt, mint például Reviczky Ádám alezredes azonban öntevékenyen mentőakciókra is felhasználta ezt a lehetőséget, és adott esetben a gettókból is mentett ki embereket.

A hadműveletek megindulása után egyes kormánytényezők hozzáláttak rég dédelgetett tervük, a Magyarországra menekült hontalannak minősített zsidók deportálásának végrehajtására. Ebben szövetségesük volt a honvéd vezérkar vezetése is. Kárpátalján és a fővárosban néhány hét alatt gyűjtőtáborokat szerveztek és az összegyűjtött mintegy 18.000 főt Kamenyec-Podolszkij térségébe deportálták. Semmilyen gondoskodás nem történt az elhurcoltak életfeltételeinek biztosításáról, akiknek ráadásul egy háború sújtotta térségben kellett egzisztenciájukról gondoskodni: közöttük azonnal járvány és éhínség ütötte fel a fejét. Ezért az akció ellen a németek, akik nem voltak felkészülve több tízezer ember elhelyezésére és még tömeggyilkossági tapasztalataik sem voltak, azonnal tiltakoztak, ami a magyar deportálásokat azonban egyáltalán nem állította le. A helyzetet az SS radikálisai „oldották" meg: 1941. augusztus végén született meg az első döntés egy öt számjegyű tömeggyilkossági akcióról. A deportálások ellen Magyarországon csak egy szűk, de befolyásos réteg tiltakozott, a katolikus Slachta Margit apácanővér, a Szociális Testvérek Társaságának vezetője Kárpátalján saját szemével győződött meg az embertelen állapotokról. Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter a növekvő tiltakozások miatt augusztus 15-én leállította az akciót.

A Délvidéken 1941 nyarától számos, szerbek, illetve kommunisták által elkövetett szabotázscselekményre került sor, de az erélyes megtorló

intézkedések miatt komolyabb partizánmozgalom nem tudott kibontakozni, az év végére csupán néhány tucat, a Fruska Gora erdőségéből átportyázó kommunista partizán próbálkozott szórványos akciókkal. 1942 januárjában Újvidéken és környékén a magyar fegyveres erők partizánvadászat indokával tömeggyilkosságokat követtek el, amelyeknek mintegy 3500 személy, döntően szerb és zsidó származású, de magyar állampolgársággal rendelkező lakos esett áldozatul. A kisebb falvakban a csendőröket a helyi magyar lakosság soraiból önkéntesek is segítették, akik a szerb és zsidó szomszédaik közül döntően vagyoni alapon válogatták meg áldozataikat. A magyar belpolitikára jellemző, hogy az ügy kiszivárgása után a képviselőházban a kisgazdapárti Bajcsy-Zsilinszky Endre és a szociáldemokrata Peyer Károly is követelhette a tettesek felelősségre vonását – az ellenzék tehát viszonylag sok mindent megengedhetett magának. Feketehalmy-Czeidner Ferenc tábornokot és társait hosszas huzavona után hadbíróság elé is állították, az ítélet előtt azonban Németországba szöktek.

A 74 éves kormányzó 1941 novemberében megbetegedett és felmerült a gyanú, hogy esetleg gyomorrákja van. Ez felvetette az utódlás kérdését, ami közjogilag nem volt teljesen rendezett. Bár Horthy december végén ismét átvehette hivatalát, helyettesítésének kérdése nem került le a napirendről. Ezt erősítette, hogy környezete dinasztikus terveket is dédelgetett. Belpolitikai okokból is szükséges volt a kormányzói intézmény megszilárdítása, ez vezetett 1942. február elején a kormányzóhelyettesi méltóságról elfogadott törvényhez. Horthynak joga volt jelölteket ajánlani, ennek hiányában, legalább 150 támogató országgyűlési tag együttes ajánlása volt szükséges. A kormányzó, aki reformátusként sem a katolikus egyházzal, sem a Habsburg főhercegekkel nem akarta kiélezni a viszonyt, taktikai okokból eltekintett a saját jelöléstől, helyette pártja szervezte meg fia, a közismerten angolbarát Horthy István jelölését, akit meg is választottak, nyíltan ez ellen csak a szélsőjobboldali képviselők tiltakoztak. Az Imrédy és a Pálffy Fidél vezette nemzetiszocialista párt Albrecht főherceget támogatta, a nyilasok pedig magát a törvényt is feleslegesnek tartották. Fenntartásokkal élt a legitimista arisztokrácia és az egyház és a baloldali ellenzék is, de politikai szükségszerűségből többségük a jelölt mögé állt. Bárdossy nem biztosította az egyhangú választást, Albrecht főherceg jelölését

alternatívának fogta fel és ezzel végleg kiesett Horthy kegyeiből.

Baloldali értelmiségiek 1941-től több háborúellenes akciót is szerveztek. Ezek közül kiemelkedett a Népszava 1941 karácsonyi száma, amelyben elsőként írtak közösen szociáldemokraták, kommunisták, népi írók és keresztény értelmiségiek. 1942. március 15- én Budapesten a Petőfi-szobornál háborúellenes tüntetésre került sor. A lakosság zömét azonban nem fűtötték antifasiszta érzelmek, ennek következtében a nyilas hatalomátvételig komolyabb rendszerellenes megmozdulás nem fordult elő. A kormányzat a tüntetés után egyébként is radikális intézkedéseket foganatosított. Az ismert baloldali aktivistákat katonai szolgálatra hívták be. Az ország teljes területén nyílt nyomozásokat tartottak a kommunista párt tagjai és vezetői ellen és 1942 végére a magyar kommunista párt szinte teljes vezetését letartóztatták. A III. Internacionálé 1943. májusi döntése alapján a párt, amely ekkor már csak néhány tucatnyi, egymással laza kapcsolatban lévő csoportból állt, feloszlatta magát és Békepárt néven új illegális pártot alakított. Az ekkoriban szinte teljesen ismeretlen csoport vezetője egy fiatal írógépszerelő, Csermanek (később Kádár) János lett. Az antifasiszta gondolatot a jelentéktelen kommunistákkal szemben elsősorban a Szabó Dezső örököseinek tekinthető népi írók és parasztpárti politikusok (Németh László, Illyés Gyula, Veres Péter, Kovács Imre és társaik), a fajvédő ellenzékiből antifasisztává váló Bajcsy-Zsilinszky Endre, valamint a szociáldemokraták és polgári liberálisok, illetve néhány legitimista politikus képviselte.

A 2. HADSEREG HARCAI

A 2. hadsereg kiküldése

A moszkvai csata után 1941 decemberének végén, a német hadvezetés csak minden erejének megfeszítésével tudta úgy-ahogy stabilizálni a keleti frontot. Nyilvánvalóvá vált, hogy a villámháborús elképzelések megvalósíthatatlanok. A Wehrmacht fél év alatt több mint 160.000 halottat vesztett, többet, mint az összes addigi hadjárat során.

Ezek a körülmények igencsak felértékelték a szövetségesek szerepét. Románia és Finnország Magyarországhoz képest már kezdettől fogva sokkal jelentősebb erőkkel vett részt a harcokban, ezért elsősorban a magyar honvédség nagyobb mértékű bevonása tűnhetett a németek számára valószínűnek. 1942. január 6-án Ribbentrop, 20-án pedig Keitel vezértábornagy utazott Magyarországra annak érdekében, hogy a magyar felet nagyobb részvételre bírja. Keitel gyakorlatilag a teljes magyar honvédségre igényt tartott. Ezek után hosszas alkudozás indult. A tárgyalások egyre emeltebb hangnemben, asztalcsapkodással és kiabálással körítve zajlottak és már-már zátonyra futottak, de január 22-én a Gellért Szállóban egy vacsorán végül kompromisszumos megoldás született. Szombathelyi vállalta, hogy a honvédség kilenc gyaloghadosztályt és egy improvizált páncéloshadosztályt küld a keleti frontra a megszálló erőkön felül. A páncélosegység felszerelésére, valamint egyéb fegyverszállításokra Keitel ígéretet tett. Minderről azonban semmilyen írásos megállapodás nem készült.

A magyar háborús részvételi hajlandóság több okra is visszavezethető. Legfontosabb ezek közül a román–magyar versengés: mindkét fél attól tartott, hogy amennyiben a németeknél kegyvesztetté válik, akkor nem lesz módja területi követelései kielégítésére. Románia és Magyarország ugyanis egyaránt elégedetlen volt a II. bécsi döntéssel és revízióra törekedett. A magyar és román diplomácia számára további nyitott kérdés volt a Bánság ügye is. Ezt az 1918-tól Jugoszláviához tartozó térséget ideiglenes jelleggel a német közigazgatás vette kézbe, de nyilvánvaló volt,

hogy a terület előbb-utóbb valamelyik szomszédos államhoz kerül.

Egyesek szerint a 2. hadsereget tudatosan „feláldozták" és „meghalni" küldték a Donhoz. Valójában ennek az ellenkezője igaz. A honvédség vezetése ugyan mindent megtett annak érdekében, hogy a bevonultatások egyenlően terheljék meg az ország lakosságát. A kérdés szempontjából azonban sokkal inkább bizonyító erejű, hogy a 2. hadsereg az országban rendelkezésre álló fegyverzet mintegy felét és a szállítókapacitás háromnegyedét megkapta! A honvédelmi miniszter külön elrendelte, hogy az elvonuló alakulatoknak mindenből a legjobb minőséget kell megkapniuk, és fegyverzeti állományukat teljesen fel kell tölteni, sőt egyes anyagokból (főleg ruházat) ezenfelül tartalékot is be kell állítani a készletekbe.

A Don melletti hídfőcsaták

Három lépcsőben történt meg a hadsereg kiszállítása a hadműveleti területre. 1942. április 11. és július 27. között. Mivel a kirakodás mélyen a frontvonalak mögött történt, ezért a bakákra 500 kilométeres gyalogmenetek is vártak.

Július 10-től a teljes 2. magyar hadsereg felzárkózott a Don folyó vonalára. Ebben az időszakban a túloldalon még alig tartózkodtak szovjet csapatok, ezért eleinte Korotojaknál egy német hadosztály még hídfőt is tudott képezni a folyó keleti partján.

A Don szélessége változó, helyenként nem haladja meg a 60 métert, másutt viszont a 300 métert is eléri. Partja mindkét oldalt zsombékos, mocsaras, horhosokkal szegélyezett, egyes helyeken kisebb erdőségekkel. A sás és a cserjék embermagasságúra nőttek, több helyen voltak a folyón gázlók. Mivel a part vizenyős volt, ezért a fő ellenállási vonalat, azaz a géppuska- és golyószórófészkeket is tartalmazó összefüggő védőállást a parttól 2–6 kilométerre lehetett csak kialakítani. Ebből adódott, hogy mindkét fél viszonylag észrevétlenül el tudott rejtőzni a partszakaszon. A magyar fél számára előnyösnek bizonyult, hogy a Don nyugati partja magasabb, mint a keleti, ezért jobban be lehetett látni az ellenséges állásokba. Egyes szakaszokon a Don nyugati partján a meredek lejtők 100 méteres szintkülönbséget is jelenthettek.

Az első szovjet hídfőállások már július első felében létrejöttek. Területük elérhette a 30, sőt az urivi hídfő esetében a 100 négyzetkilométert is. A túlsó parttal az összeköttetést egy szovjet specialitás, a víz alatti pontonhíd, valamint a folyamatos komp- és csónakforgalom biztosította.

Különösen három hídfőállás bizonyult veszélyesnek. Északról délre haladva az első a Sztorozsevoje és Uriv közötti kanyarban létesült hídfőállás volt, amelyet igen fenyegetővé tett, hogy a Sztorozsevoje mögötti erdőségben teljesen rejtve tudtak nagyobb szovjet erők is gyülekezni. A második komolyabb hídfőállás a korotojaki volt, amely a hadsereg utánpótlása szempontjából kulcsfontosságú Osztrogozsszktól

csak 20 kilométerre feküdt. A harmadik jelentős hídfőállás a mocsaras és erdővel borított „Don-könyökben", Scsucsje és Perejeshaja községek között húzódott.

1942. augusztus 6-án a több hadsereget koordináló szovjet Voronyezsi Front parancsnoksága akciót indított a hídfőállások kibővítésére. A szovjet támadások egységes koncepcióra vallottak, mivel a magyar frontvonaltól északra Voronyezsnél ugyanekkor szintén erőteljes rohamok indultak a német védőállások ellen. Ennek következtében a rendelkezésre álló tartalékokat csak néhány helyen, végszükség esetén lehetett bevetni.

A politikától húzódozó, ámde kormányzóhelyettesi posztját felelősen ellátni akaró Horthy István ragaszkodott ahhoz hogy maga is frontszolgálatot teljesítsen. Korábban sikeres sportrepülő volt és tartalékos főhadnagyként a légierő kötelékében szolgált. A 2. magyar hadsereggel az ifjú Horthy is kivonult a frontra. 1942. augusztus 20-án 25. harci bevetésén repülőgép-balesetben életét vesztette. Halálának oka a Héja vadászgép rossz műszaki konstrukciója volt – ennek ellenére hamar lábra kaptak azok a legendák, amelyek a németek merényletét sejtették az angolbarát Horthy halála mögött.

Jány közvetlen felettes német parancsnoka egyre növekvő aggodalommal figyelte a magyarok frontvonalán történő intézkedéseket. Ezért nemcsak csapatokat küldtek, hanem a XXIV. páncéloshadtest parancsnokságát is Jány rendelkezésére bocsátották. Első menetben a korotojaki, másodikban pedig az urivi hídfőt kívánták felszámolni. A VII. hadtestnek önállóan kellett megkísérelnie a korotojaki hídfő felszámolását, az augusztus 30-án indított akció azonban vérbe fulladt.

Jány Gusztáv (1883–1947)

A 2. hadsereg kijelölt parancsnoka az 1883-ban született Jány Gusztáv vezérezredes volt. Jány számára a kinevezés minden bizonnyal elégtételt jelentett azért, hogy 1941-ben nem kapta meg a vezérkari főnöki posztot, holott Szombathelyivel szemben rangidős volt. Emiatt nyugállományba helyezését is kérte, de Horthy ragaszkodott személyéhez. Korábban a Hadiakadémia harcászattanára, majd 1931–1936 között parancsnoka volt, 1938 májusától pedig a Kormányzó Katonai Irodájának főnökeként Horthyval is személyes érintkezésbe került. 1945 után Jánynak

méltatlanul felróták, hogy „sváb" származású (1924-ben Hautzingerről magyarosított), holott intranzigens magyar nacionalistaként még arra sem volt hajlandó, hogy a bécsújhelyi katonai akadémia budapesti látogatása alkalmával német nyelven fogadja a Ludovikára látogató delegációt, mert ahogyan mondotta „ha én elmegyek Wiener-Neustadtba, engem sem magyarul fognak tájékoztatni". Jány rendkívül zárkózott, puritán és szigorú elöljáró hírében állott, aki százszázalékos katona és semmilyen politikai megnyilvánulásra nem hajlandó. Antialkoholista volt, nyílt tekintetű, férfias és katonás megjelenése minden bizonnyal Horthy számára is megnyerővé tette személyét.

A doni vereség után diplomáciai okokból a németek a Vaskereszt Lovagkeresztjével tüntették ki, aminek Jány nem tudott örülni. Nyugállományba került és teljesen visszavonult a közélettől. A háború végén nyugatra menekült, majd 1946-ban felesége halála után úgy döntött, hazatér. Minden bizonnyal sejtette, ez az életébe fog kerülni, de arról magában már rég lemondott. A népbíróság alpári stílusú politikai kirakatpert indított ellene, „sváb" származása volt az egyik vádpont. Valós bűncselekményeivel a népügyész érdemben nem foglalkozott. 1947. november 26-án Jányt kivégezték, 1991-ben rehabilitálták.

1942. szeptember 1-jén megindult a német 336. hadosztály támadása Korotojak ellen. Rohamutászokkal és rohamlövegekkel támogatott kemény küzdelemben négy nap alatt sikerült felszámolni a szovjet hídfőt. Az urivi hídfő előtt azonban a támadások kudarcot vallottak. Szeptember 9–13-a között 1572 német és 8004 magyar katona esett ki a harcból, a napi veszteség tehát ezen a viszonylag szűk frontszakaszon is elérte az 1915 főt! A hadsereg szeptember 16-a után az elért vonalban védelemre rendezkedett be.

Folyamvédelem és a 2. magyar hadsereg megsemmisülése

A magyar csapatok baljós körülmények között rendezkedtek be a védelemre. Lótáp és megfelelő istállók a frontvonalban egyáltalán nem álltak rendelkezésre, ezért tartani kellett attól, hogy a lóállomány néhány hónap alatt teljesen tönkremegy. Ennek elkerülése érdekében a lovak zömét több száz kilométerre hátravonták. Ez a döntés érthető volt ugyan, de azt is jelentette, hogy a zömmel fogatolt tüzérség ettől kezdve mozgathatatlanná vált. A gépjárműhelyzet sem adott okot optimizmusra, mert a leginkább igénybe vett III. hadtest szeptemberre elvesztette tehergépkocsijainak 29 százalékát, de az elhasználódás a többi hadtestnél is jelentős volt. A hadsereg ellátására egyetlen vasútvonal állt csak rendelkezésre, de ez is csak Sztarij Oszkolig tartott. Józan szemlélő már ebből is tudhatta, hogy a hadsereg visszavonulás esetén nehézfegyvereinek 100 százalékát el fogja veszteni.

A Don partján nem volt összefüggő árokrendszer, leszámítva a hídfőállásokkal szemben védekező frontszakaszt. Kihasználva azt, hogy a nyugati part magasabban fekszik, a védők csupán föld-fa bunkerekből álló, drótakadályokkal és aknamezővel védett támpontokat építettek ki, amelyek egymástól és a folyóparttól néhány száz méterre helyezkedtek el. Ezek mögött egy-két kilométerrel helyezkedtek el a zászlóaljparancsnokságok és a tüzérség állásai. Mögöttes vonalak nem épültek ki. Októbertől beköszöntött a tél, de a magyarok szerencséjére januárig a hőmérséklet általában nem csökkent mínusz 15 fok alá.

A szovjet fél felszereléséhez képest a honvédek igen nagy hátrányban voltak. Míg a vöröskatonák jelentős része rendelkezett dobtáras PPS géppisztolyokkal, amelyek a legnagyobb hidegben sem mondták fel a szolgálatot, addig a magyar honvédek 99 százalékának csak ötlövetű puska jutott, amelyek závárzata gyakran befagyott. A páncéltörő ágyúk túlnyomó többsége csak „kopogtatóeszköz” funkcióval bírt, a T-34-es harckocsit a legtöbb páncéltörő ágyú még 100 méteren belül sem tudta leküzdeni. A csehszlovák, jugoszláv, belga és zsákmányolt szovjet

fegyverzethez csak nehezen lehetett alkatrészeket biztosítani, lőszerhiány miatt a tüzérség lőszermennyiségét csövenként és naponként korlátozták. A magyar ruházati felszerelést nem hideg telekre tervezték, szemben a praktikus szovjet vattakabátokkal, amelyekben a harcosok könnyen tudtak mozogni.

Jány is pontosan tudta, hogy hadserege komolyabb összecsapást nem lesz képes sikerrel kivédeni, ezért több alkalommal kérte felváltását. Horthy ehhez nem járult hozzá, Jány pedig úgy érezte, katonaként nem menekülhet el az általa is kilátástalannak ítélt helyzetből. Hiába volt nyilvánvaló, hogy szovjet offenzíva esetén néhány napon belül döntést kell hozni a német parancsok teljesítése és a hadsereg élőerejének megmentése között, ehhez Jány semmilyen segítséget sem kapott. Ellenkezőleg, a német elvárásoknak történő megfelelést kérték rajta számon. Arra senki sem adott választ, hogy ennek a politikailag érthető célnak érdekében akár a teljes hadsereg is feláldozható-e. A későbbi eseményeket némileg magyarázza, hogy a biztosan és törvényszerűen bekövetkező katasztrófa tudata hónapokon keresztül előtte lebegett, és ezt az idegi megterhelést egy idő után már nem bírta elviselni.

A Wehrmacht Szárazföldi Főparancsnoksága részéről nem voltak elégedettek a hadsereg teljesítményeivel, és tervbe vették a hadosztályoknál létesült német összekötőtörzsek kibővítését úgy, hogy azok a hadműveleti vezetést is át tudják venni. Idegesítőnek érezhették Jány egyre erőszakosabban előadott és állandósult fegyverzeti kéréseit is.

Jány számára nyilvánvaló volt, hogy hadseregének csakis defenzív feladatot szánnak. Ezt a szovjet fél éppúgy tudhatta, és ezért tetszőlegesen gyengíthette meg veszélytelennek tartott szakaszait. Ezzel szemben Jánynak minden támadási irányra fel kellett készülnie.

A szovjet legfelsőbb Főparancsnokság (Sztavka) 1942. november 18-án megindította a sztálingrádi támadó hadműveletet. December 16-án a Sztálingrádtól északra védekező, és a Jány csapataival szomszédos 8. olasz hadsereget érte a következő offenzíva. Jány felé Szombathelyi 1942. december 27-i távirata volt az utolsó szó: „Legfelsőbb Hadurunk elrendeli: ellenséges támadás esetén a saját állásokat és támpontokat feltétlenül tartani kell. Visszamenni senkinek sem szabad. Nincsen hátra, csak előre van.”

A német hadvezetés minden erejét Sztálingrád felmentésére vetette be, ezért a front mögött csak egyetlen tartalék, a Hans Cramer altábornagy által vezetett német hadtest maradt. Ezzel a seregtesttel nemcsak Jány, hanem közvetlen német felettese sem rendelkezhetett önállóan. December végére a német déli arcvonalon már csak a magyar hadsereg frontszakasza és az ehhez támaszkodó olasz Alpini hadtest maradt intakt, ettől délre 400 kilométer szélességben és 100–200 kilométer mélységben nem létezett összefüggő frontvonal.

A hadsereg vezetése többé-kevésbé tisztában volt azzal, hogy 1943. január folyamán szovjet támadás várható. Nem kellett nagy tehetség annak megállapításához, hogy a szovjet főcsapás az urivi és a scsucsjei hídfőből fog indulni, és célja a IV., valamint a VII. hadtestek bekerítése lehet.

A magyar hadsereg frontjával szemben a 40. hadsereg, a 18. önálló lövészhadtest, illetve 4–6 harckocsidandár vonult fel. Moszkalenko vezérezredes, a 40. hadsereg parancsnoka tudta, hogy Jány csapatai semmilyen offenzív veszélyt nem jelentenek számára. Ez tette lehetővé, hogy a 2. hadsereggel szemben csak az áttörési irányokra koncentrálódott a szovjet csapatok ereje. Moszkalenko az urivi hídfőnél élőerőben három és félszeres, tüzérségben tízszeres, Scsucsjénél élőerőben kétszeres, tüzérségben pedig hétszeres fölényt hozhatott létre. A harckocsifölény abszolút volt, mivel a megtámadott szakaszon a védelem harckocsikat nem alkalmazott. Moszkalenko azt is tudhatta, hogy a Cramer-hadtest a scsucsjei hídfő mögött összpontosul, ezért az első akciót az urivi hídfőből tervezte megindítani. Feltételezhető volt, hogy ennek hatására a védők a Cramer-hadtestet át fogják csoportosítani, de ez az erő Uriv–Sztorozsevoje között csak két nap múlva érkezhetett be. Ekkor kellett megindulni a scsucsjei támadásnak is. Fordított esetben a Cramer-hadtest már másnap felléphetett volna a scsucsjei hídfővel szemben, viszont ezzel a tervvel Moszkalenko elérhette, hogy a Cramer-hadtest egységei mindkét támadásról lekéssenek.

1943. január 12-én reggel háromnegyed órás tüzérségi és légi előkészítés után megindult az urivi hídfőből az első támadás. Tíz órakor elindult a főerők támadása is. A robbanások zaja összefolyt, minden mozgott, még Gyevicában is rengett a föld, pedig oda egy lövés sem jutott el. A támadó gyalogságot néhány harckocsi is kísérte, de elsősorban közvetlen tüzérségi

támogató feladatokkal.

A támadás két napján a magyar csapatok ellenállása nem omlott össze. Még az állásaikból kivetett egységek is ellentámadásokat indítottak, a nehézfegyverek kezelői nem futottak el, hanem a megsemmisülésig kitartottak. A harcok éjszaka sem csitultak el, bár ekkor a hőmérséklet –40 °C-ra süllyedt. Ez azt is jelentette, hogy azok a katonák, akik roham közben megsebesültek vagy elvesztették kucsmájukat, negyedórán belül megfagytak.

Az 1943. január 13-án reggel 5 órára tervezett ellentámadáshoz az alakulatok nagy része az időjárási viszonyok miatt nem érkezett be, akik mégis eljutottak a kijelölt körletekbe, azok teljesen kimerült állapotban voltak. Ennek ellenére a tervezett időpontban megindított ellentámadás eleinte tért nyert. Néhány óra múlva azonban megindult a 40. hadsereg főcsapása is, amely elsöpörte a magyar erőket. A 13. könnyű hadosztály azt a parancsot kapta, hogy Osztrogozsszkban körvédelemre rendezkedjen be. Bár a városon keresztül özönlöttek a szétvert csapatok, Hollósy-Kuthy László hadosztályának egységei mégsem estek pánikba és január 16-án is kitartottak. A visszavonulás során a nehézfegyverek többségét mozgathatatlanság miatt hátra kellett hagyni. Osztrogozsszk védői azonban 19-én estig kitartottak, és csak másnap hajnalban törtek ki délnyugati irányban, az Alekszejevkába vezető vasúti töltés mentén. A kitörés során a csapatok összes nehézfegyverüket elvesztették és kézifegyvereikből is kifogyott a lőszer.

Már az urivi áttörés is elegendő lett volna ahhoz, hogy súlyos helyzetbe hozza a hadsereget. Január 14-én azonban a scsucsjei hídfőből is elindult a szovjetek támadása, épp akkor, amikor a szemben lévő árkokban elkezdték a csapatok leváltását az anyaországból frissen kiérkezett és még puskaport is csak alig szagolt zászlóaljjal. Háromnegyed órás tüzérségi előkészítés után itt már az első nap 100 harckocsi is támogatta a három hadosztállyal indított szovjet rohamot, amely négy magyar zászlóaljra zúdult. A tüzérségi tűz hatására az állásokban található legénység és fegyverzet 20–30 százaléka megsemmisült. Tíz óra leforgása alatt a 12. hadosztály harcos állományának 70 százaléka és teljes tüzérsége elveszett. A járványszerűen terjedő pánikjelenségek azt eredményezték, hogy már a puskás katonák is eldobálták fegyvereiket, és arra hivatkoztak, hogy ők a felváltó alakulatokhoz tartoznak.

A csapatok ellenállása rohamosan gyengült, mivel az ellenséges harckocsitámadások miatt – a helységekből kimenekülve – sokszor a hómezőn kellett éjszakázni. Január 16-a után a hadsereg tevékenysége önálló harccsoportok küzdelmeire esett szét. Északon a III. hadtest a hónap végéig fedezte a VII. német hadtest visszavonulását, és eközben majdnem teljesen felmorzsolódott. Az Oszkol völgyében harcoló alakulatok biztosították a Franciaországból beérkező II. SS-páncéloshadtest felvonulását, az 1. páncéloshadosztály és más harccsoportok pedig a voronyezsi front fő csapásirányába kerülve védekeztek február 8-ig.

A magyar csapatok szerencséjére az urivi hídfőből történő szovjet előrenyomulás eleinte nem nyugati irányban folytatódott. Az Oszkol völgyében ezért a IV. hadtest töredékeiből, mintegy 12.000 főből szervezett magyar harccsoport ki tudott tartani. Hasonlóan szerencsésnek bizonyult, hogy a délről északra kanyarodó 3. harckocsi-hadsereg, valamint a scsucsjei hídfőből kitörő 40. hadsereg elsősorban Osztrogozsszk bevételével foglalkozott és nem gondoskodott a január 18-án már bekerítésbe került VII. hadtest teljes elszigeteléséről. Ennek következtében a magyar csapatok ki tudtak térni a bekerítésből, sőt ehhez az osztrogozsszki védősereg is csatlakozni tudott. Január 24-én a 2. hadsereg parancsnoksága formálisan is kikapcsolódott csapatai vezetéséből, és a német hadvezetés elhatározta a honvédség frontvonalból történő kivonását.

A magyar alakulatok közül legtovább a III. hadtest harcolt a Donnál. Ellenállását erősítette, hogy Stomm Marcel altábornagy csapatainak maradt ideje keletről délre fordulva új frontvonalat kialakítani, és a szétvert IV. hadtest csapatai is egy-két napos pihenőhöz juthattak a hadtest hátsó területén, ahol a feltöltött raktárakból élelmezni is lehetett a katonákat. A hadtest kitartása igen fontos volt, mivel a magyarok fedezték a német 2. hadsereg visszavonulási útvonalait. Voronyezsben és tőle északra öt német hadosztály volt védelemben, ezek mind bekerítésbe kerültek volna, ha a hadtest állásait áttörik. Leginkább itt fordult elő, hogy a német vezetés brutálisan kihasználta a magyarok kiszolgáltatottságát. Stomm csapatainak megtiltották a nyugati irányú utak használatát, szállást és ellátást nem adtak, járműveiket elvették és a hadtestparancsnok személyét is a legdurvább elbánásban részesítették. A menekülő katonák

úgy érezhették, egyszerre kell a szovjetekkel, a németekkel és a rendkívüli időjárási viszonyokkal megküzdeniük. Ez nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy az egyébként is kétségbeesett Stomm parancsot adott hadtestének feloszlatására.

Martsa Sándor visszaemlékezése

„Nagy vesztesége hadtörténelmünknek, hogy […] filmoperatőrök nem kísérték a széthullott III. hadtest maradványait Kocsatovkától Obojánig vezető kálváriás útján. Ezt a »dokumentációs« filmet elszoruló szívvel, zokogva nézné a közönség. Láthatná a fergeteges, végtelen hómezőket, a hótorlaszos utakat, az utak mellett heverő halottakat és lótetemeket, a halottakon közönyösen, részvét nélkül keresztülgázoló szánkókat, lövegeket, gépkocsikat. Láthatná a kimerültségtől összeeső embereket, a tántorgó sebesülteket, és hallhatná azok segítségért könyörgő nyöszörgését. A lelke mélyéig megrendítené e film nézőit az a megrázó jelenet, amelyik a havon ülő vagy puskájára támaszkodó katonát vetíti, aki üvegesedő szemekkel bámul a semmibe, várja a fagyhalált, akinek már minden mindegy. […] Pereg a film. A még menni tudók törtetnek a lázálmukban maguk elé képzelt »határ« felé, könyörtelenül haladnak el a haldoklók mellett, senki, de senki sem hajol le összeesett ismerőséhez, hogy azt felemelje, vagy azért, hogy a halottaktól elvegye igazolványaikat! Sok ezren láttuk azokat a magyar, német és orosz halottakat, akiknek tetemeit a szánkók talpai, a járművek kerekei szétnyírták, s a keletkezett »résen« zökkenőmentesen csúsztak át azok, de nem volt annyi fizikai és erkölcsi erőnk, hogy könyörületből, szánalomból elgördítettük volna az útról a halottakat. […] De nincs az a film, amelyik érzékeltetni tudná a tartós koplalás marcangoló kínjait, vagy hogy mit jelent 40 fokos hidegben a szabad ég alatt éjjelezni, melynek hatása alatt a gyengébbeken kitör az őrület! Feljegyeztem annak idején, hogy voltak útszakaszok, ahol átlag minden száz lépésre egy-egy elhullott ló hevert, s combjaikból az emberek szuronyokkal, késekkel szaggatták ki az éhséget csillapító adagokat. És ami megrendítőbb volt, egy 4–5 kilométeres útrészen, egymástól 80–150 méterre halott honvédek tetemei jelezték a nyugat felé vezető utat…”

Hadtörténelmi Levéltár, Tanulmánygyűjtemény, 3292. Martsa Sándor: A szombathelyi III. hadtest visszavonulásának története a Don mellől 1943. január 13-tól február 10-ig, 57. old.

A 2. hadsereg anyagi vesztesége 70 százalékos, ezen belül a

nehézfegyverzeté közel 100 százalékos volt. Április elejéig hazaszállítottak 28.044 sebesültet és beteget;

26.000 katona szovjet fogságba esett; mintegy 42.000-re tehető az elesettek és megfagyottak száma. A túlélők háromnegyede a vonatalakulatokból, utászokból és a tüzérségből tevődött össze, az első vonalban küzdő gyalogság veszteségei ezzel szemben hatalmasak voltak.

Szovjet szempontból mégsem egyértelmű, hogy a hadművelet teljes sikerrel járt, hiszen a cél egy sztálingrádi jellegű bekerítés lett volna. Annak ellenére sem sikerült a teljes hadsereget megsemmisíteni, hogy a magyarok nehézfegyverzete az első napok után kiesett. Nyári időjárási körülmények mellett a szovjet bekerítés minden bizonnyal még hatékonyabb lehetett volna, hiszen a honvédek háromnegyede végül is kicsúszott a katlanból. A hideg a szovjet katonákat is akadályozta, a harckocsik a mély hóban nem tudtak gyorsan mozogni.

A magyar katonai vezetés igen rossz bizonyítványt állított ki magáról a válságos időszakban. Kovács Gyula, Jány vezérkari főnöke alárendelt parancsnokainak, akik a katonák kimerültségéről panaszkodtak, csak annyit felelt, hogy „nem tudtok eléggé sintérek lenni". Már 14-én reggel is azt hangoztatta: „Hóhérnak kell lenni és kíméletlennek. Aki hátrál, a helyszínen fel kell koncolni. A helyzet olyan, hogy most, aki vezetni akar, annak hóhérnak kell lennie." Jány, aki ekkor jött vissza a VII. hadtesttől, és ezért tudta, hogy a katonák min mennek keresztül, erre csak annyit válaszolt: „Láttátok volna csak, amit én, majd nem beszélnétek így."

Sajnos az értelmetlen, embertelenségük miatt különösen visszataszító mondatokra mégis Jány tette fel a koronát. Január 16-a után is járt a csapatnál. Személyesen kereste a halált. Eredeti elgondolása az volt, hogy parancsnokságával bekeríttetі magát, és közelharcban osztozik csapatai sorsával, de Weichs vezérezredes megparancsolta neki, hogy törzsével vonuljon vissza. 24-én a német vezetés úgy döntött, hogy a 2. hadsereget kivonja az arcvonalból. Az erről szóló intézkedés egyetlen dicsérő utalást sem tartalmazott, sőt úgy tűnhetett, a katasztrófáról a magyarok tehetnek. Ez után Jány kiadta elhíresült hadseregparancsát.

Jány Gusztáv hadseregparancsa. 1943. február 25.

„A 2. hadsereg elvesztette becsületét, mert kevés – esküjéhez és kötelességéhez hű – ember kivételével nem váltotta be azt, amit tőle mindenki joggal elvárhatott […] Vegye tudomásul mindenki, hogy innen sem betegség, sem sebesülés, sem fagyással el nem engedek senkit. Azon a területen, hol gyülekezésünket elrendelték, hol az újjászervezést végrehajtjuk, ott marad mindenki, míg meg nem gyógyul, vagy el nem pusztul. […] A rendet és vasfegyelmet a legkeményebb kézzel, ha kell, a helyszínen való felkoncolással, de helyre kell állítani. Ennél kivétel nincs, legyen az tiszt vagy rendfokozat nélküli honvéd, aki parancsomnak nem engedelmeskedik, az nem érdemli meg, hogy nyomorult életét tovább tengesse, és nem engedem, hogy szégyenünket bárki is tovább nagyobbítsa."

Szabó Péter: Don-kanyar. Corvina, Budapest, 2001. 373. old.

A hadseregparancs minden alárendeltet megbotránkoztatott, ezért nem sokkal később vissza is kellett vonni. Budapesten sem maradt el a tanulságok levonása, bár ez néha groteszk formákat öltött. A Honvéd Vezérkar Hadműveleti Csoportfőnöke, Vörös János ezzel kapcsolatos emlékiratának egyik mellékletében a „nemzeti célkitűzéseink elérését (1000 éves határok)" említette, amelyet csak a tengely győzelme esetén lehet biztosítani. Vörös tehát még 1943-ban is azt gondolta, hogy reális kívánság a teljes Erdély és Szlovákia, valamint a Temesköz bekebelezése, és a magyar honvédség alkalmazását ennek kívánta alárendelni.

12. könnyű hadosztály, „Bandaharc emlékeztető". 1943. tavasz

„Lakosság:

(…) Minden polgári egyént, akit az úton találsz /:gyermek, asszony, mindegy:/ vigyél magaddal. Ha visszahagyod, hírt visz a bandáknak.

A községek lakosságát tereltesd össze a falu központjába. Oktasd ki őket, hogyha nyugodtan maradnak, semmi bántódásuk sem lesz. Ügyes, erélyes őrséget hagyjál vissza mellettük. Ha ellenszegülnek, koncold fel őket, gyújtsd rájuk a falut, de ami neked is hasznos, vidd magaddal.

Vigyázz ilyenkor alárendeltjeidre, hogy ne harácsoljanak. Ezt ellenőrizd!

(…) minden halottnak látszó bandita fejét lövesd át. Valóban csak halottakat hagyjál vissza a harc helyszínén.

Ha ártatlannak vélt polgári lakos /:kisgyermek, asszonyok:/ sebesült meg, részesítsd elsősegélyben! Ez minden propagandánál jobb!"

Hadtörténelmi Levéltár, 2. hadsereg iratai, 25. doboz, m. kir. 12. könnyű hadosztály hadinaplója, 292. old.

A magyar katonai szerepvállalás a 2. hadsereg hazaszállításával nem ért véget, a Szovjetunióban továbbra is komoly megszálló erők maradtak. 1942 novembere után a magyar megszálló alakulatok egyre kevésbé hajtottak végre nagyobb vállalkozásokat a partizánok ellen. Mind német, mind magyar részről felismerték, hogy az alakulatok erre sem fegyverzet, sem kiképzettség szempontjából nem alkalmasak. Az egyetlen többé-kevésbé megvalósítható feladat a vasutak biztosítása volt: ezért a magyar egységeket több ezer kilométeres távolságokra osztották szét. A hatalmas terület miatt a vasutak őrzése is csak támpontszerűen volt megoldható: több száz méterenként egy-egy megerősített őrs biztosította a növényzettől megtisztított terepet a vasúti töltés mindkét oldalán.

Mindez cseppet sem akadályozta a partizánokat abban, hogy egy nap akár több száz helyen is felrobbantsák a síneket, és ezzel megbénítsák a front ellátását. 1943-tól a partizánok tevékenységének súlypontja áthelyeződött a Dnyepertől nyugatra fekvő területekre. A partizánok taktikája jelentősen megváltozott. A kollaboránsokat már nem mindig végezték ki, általánossá vált, hogy az elfogott faluőröket, polgármestereket magukkal hurcolták, „politikai nevelésben" részesítették, majd visszaküldték vagy soraikba fogadták.

Az 1943 telén, illetve tavaszán indított szovjet offenzíva jelentős előretörésekkel járt: ezek során került a frontvonalba a 105. és a 108. könnyű hadosztály több alakulata Szeregyina-Buda–Novgorod–Szeverszkij térségében, illetve a Gyeszna folyó védelme során. Orel mellett a 102. könnyűhadosztály sikerrel akadályozta meg egy fontos híd elfoglalását.

A magyar vezérkar is állandóan kérte a német hadvezetést, hogy a magyar csapatokat egységes parancsnokság alatt, összefüggő területen vessék be. Ennek német részről katonai szempontból nem tudtak, politikai szempontból nem is akartak eleget tenni, mivel tartottak a magyarok „különutas" megszállási politikájától.

1943. május 1. és 1944. január 1. között a magyar megszálló alakulatok veszteségei aránylag csekélyek voltak. A 90.000 fős élelmezési létszámú magyar kontingens nyolc hónap alatt 1080 halottat, 2596 sebesültet és 418 eltűntet vesztett. Ez hadosztályonként havi átlagban 47 főt jelentett. Szemben az 1941–1942. évi gyakorlattal, 1943-ban a magyar csapatok megszállói tevékenysége szinte teljesen passzívvá vált. Másrészt a partizánháború szabályai is megváltoztak. Míg korábban a német és magyar csapatok tömegesen alkalmazták a civil lakosság elleni megtorlást és teljes területek gazdasági megsemmisítését, erre 1943-tól egyre ritkábban került sor. Sőt esetenként a megszállók megállapodásokat kötöttek a kommunistaellenes lengyel vagy ukrán partizánokkal és fegyvert is juttattak nekik.

A KÁLLAY-KORMÁNY „HINTAPOLITIKÁJA"

Belpolitika

A nyugatbarát és konzervatív körök Bárdossy politikájával egyre elégedetlenebbek voltak. Az említett csoport legfontosabb képviselője, a volt miniszterelnök, Bethlen István több alkalommal személyesen is javasolta Horthynak a miniszterelnök leváltását. 1942. március 7-én a kormányzó menesztette a számára több szempontból is kényelmetlenné vált Bárdossyt, és Kállay Miklóst nevezte ki miniszterelnöknek. Ő teljes mértékben Horthy hívének számított, és azt a feladatot kapta, hogy az országot vezesse ki a háborúból. Ehhez a feladathoz megörökölte az előző kormány minisztereit, személycserékre sokáig nem nyílt lehetősége. Bizonyos antiszemita intézkedések meghozatalára kormánya stabilitásának érdekében is rákényszerült, ebből és a kifelé szánt németbarát nyilatkozataiból keletkezett a „hintapolitika" kifejezés. Nem volt könnyű dolga, visszaemlékezése szerint pártjával való első találkozása alkalmával tapasztalhatta, hogy közöttük „egy őszinte szót sem" szólhat, mivel azok nála jóval radikálisabb háborús szerepvállalást és agresszívabb zsidóellenes politikát sürgettek.

Dr. nagykállói és szuhakállói Kállai Miklós (1887–1967)

Földbirtokos családban nevelkedett, 1922–1929 között Szabolcs és Ung megye főispánja, utána kereskedelemügyi államtitkár. 1932–1935 között Gömbös Gyula kormányában földművelésügyi miniszter és országgyűlési képviselő volt. A kormánypárt angolbarát konzervatív szárnyához tartozott és Bethlen István híveként maga is szembefordult Gömbös politikájával, posztjáról ezért le is mondott. A Kormányzó 1937-ben az Országos Öntözésügyi Hivatal elnökévé és a Felsőház tagjává nevezte ki. 1942. március 9. és 1944. március 22. között miniszterelnök, 1943. július 24-ig a külügyminiszteri posztot is betöltötte. 1944. március 19. után azt javasolta Horthynak, hogy teljesen vonuljon vissza az állami ügyek vitelétől, ne éljen legfelsőbb hadúri jogaival, és ne írjon alá egyetlen államiratot sem. A Kormányzó ezt a tanácsot nem fogadta meg. Kállay a megszállás után a török követségre

menekült, de innen a Szálasi-kormány ultimátuma 1944. november 19-én távozásra kényszerítette. Azonnal letartóztatták, a felszabadulást Olaszországban élte meg. 1953-ban az Egyesült Államokba települt át. Hamvait 1995-ben Nagykállóban temették újra. Figyelemre méltó visszaemlékezése Magyarország miniszterelnöke voltam címmel 1954-ben angolul, 1991-ben magyarul is megjelent.

A magyar belpolitikai helyzet nem volt stabil. Ez igencsak megnehezítette Kállay helyzetét. Szerencséjére a szélsőjobb belső torzsalkodásai miatt az egykor 300.000 fős tagsággal rendelkező nyilas párt létszáma egyharmadára apadt, a többi szélsőjobboldali párt pedig nem is rendelkezett jelentős tagsággal. Sokkal nagyobb gondot okoztak saját megbízhatatlan országgyűlési képviselői. Jellemző, hogy a szélsőjobb támadásai miatt 1943 júniusában Nagy Vilmos lemondott, miután felmerült, hogy nyílt interpellációt intéznek hozzá a Parlamentben és attól kellett tartani, hogy a honvédelmi miniszter válaszát a képviselők nem fogják elfogadni. Kállay csak a parlamenti munka szüneteltetésével (1942 decembere és 1943 áprilisa között), majd 1943. május és október közötti elnapolásával tudott kormányozni. Kedvenc parlamenti fordulata a „magyar öncélúság" kifejezés volt, és a nagyobb szerepvállalást követelő képviselőkkel szemben nyíltan kimondta, hogy az erők tartalékolását tartja szükségesnek.

Németh László előadása a második szárszói konferencián

„… a szabadság, amelyet [az átalakulás vezérkarába bekerülő magyar emberek] hoznak, valóban a magyarság felszabadulása legyen. Egy rendszer önmagában nem válthat meg egy népet. Minden attól függ: kik, milyen módon milyen ösztönökkel alkalmazzák. A Tőkésrend, melynek nyugat magas ipari civilizációját s polgári jólétét köszönheti, a magyar népet, láttuk, még mélyebbre taszította bennszülött sorsába. (…) De talán nem olyan szembeszökő, hogy a szocialista rendnek is megvannak, tán még nagyobb mértékben az ilyesféle veszélyei. Képzeljenek el egy szocialista államot, ahol a szabad parasztságot kolhozokba terelték, a kisiparosságnak nagy közös műhelyekben kell dolgoznia, az értelmiség a legszorosabb felügyelet alatt áll, s ebben az államban az ellenőrzöttek magyarok, az ellenőrzők pedig busmanok vagy tibetiek. Ugyebár ez a szocialista állam aligha lesz jobb a legsötétebb jobbágyságnál, még ha formailag tiszteletben tartja is a szocializmus

alapelveit? Önök nagyon jól tudják, hogy nem busmanokra és nem tibetiekre gondolok.

Épp nekem jogom van a zsidókérdésről néhány szót ejtenem: már csak azért is, mert négy éven át majdnem teljesen hallgattam róla. (…) Ha a helyzet az marad, ami 1937-ben volt: Magyarországon harminc év múlva nincs zsidókérdés: a zsidóság elillan fölfelé, a gyermektelen jómód retortáin. Azóta minden őket reaktiválta. Elsősorban a zsidótörvények, amelyek nem engedték meg, hogy zsidók legyenek a zsidók: az őskeresztény középosztályból kellett zsidókat bérelniök. Elmagyarosodott, fél, negyedzsidókat szorítottak a megbélyegzéssel közébük. A nemzeti ellenállás lapjait csak az ő pénzükön lehetett megszervezni. Volt legitimisták, fajvédők, klerikálisok szorultak át az ő fennhatóságuk alá. S most itt van egy béke, amelynek ők lesznek a súgói és ők lehetnek a kinevezett megváltói is."

Magyar történelmi szöveggyűjtemény I. kötet. Szerkesztette Romsics Ignác. Osiris Kiadó, Budapest, 2000. 351–352. old.

A jobboldalnál sokkal csekélyebb létszámban, de a háborúellenes erők is szervezkedtek. Képviselőik a parlament mindkét házában nyíltan fel is szólalhattak, a legitimista Sigray Antal gróf a felsőházban például a zsidótörvények megszüntetését is követelte. 1943 nyarán a polgári tagozatot is létrehozó Kisgazdapárt és a Szociáldemokrata Párt közös programot fogadott el és szövetségre lépett, Bethlen István és a köréje tömörülő konzervatív-liberális csoportok pedig az év tavaszán megalakították a Nemzeti Társaskört. A népi írók és a hozzájuk kötődő értelmiségiek pedig Balatonszárszón vitatták meg az ország „harmadik út" koncepcióban történő, a kapitalizmustól és a kommunizmustól egyaránt távolságot tartó átalakításának feltételezett lehetőségét. Horthy utasítása alapján volt 1919-es különítményeseiből, akik nemcsak zsidó-, hanem németellenesek is voltak, titokban fegyveres szabadcsapatot kezdtek szervezni.

A kormány cenzúrapolitikája elsősorban a szélsőjobboldali sajtót sújtotta, ezzel szemben a Magyar Nemzet és más liberális lapok nyíltan angolbarát cikkeket jelentethettek meg. A kormány zsidópolitikájának bonyolultságára jellemző, hogy Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter 1943 nyarán felekezeti izgatásra hivatkozva betiltotta a *Jud Süss* című német antiszemita propagandafilm vetítését (a filmet már korábban

játszották Magyarországon), miközben a parlament maga is zsidóellenes intézkedéseket tárgyalt.

Kállay alatt két fontosabb zsidóellenes törvény született: az 1942. évi VIII. törvénycikk az izraelita felekezetet az addigi bevett státusból visszaminősítette elismert felekezetté, az 1942. évi XV. törvénycikk pedig rendelkezett a zsidónak minősített személyek mezőgazdasági ingatlanainak kisajátításáról. A törvény vitájában a nyilasok nem vettek részt, és a szavazáskor is nemmel szavaztak, mivel nem találták elég radikálisnak, ők ugyanis totális államosítást követeltek. A kormánypárt képviselőinek egy része és egyes független honatyák is „túl enyhének" találták a törvényt, mert az nem elég hatékonyan „likvidálja" a zsidó vagyont. A kisgazda és a szociáldemokrata párt képviselői pedig azért ellenezték a törvényt, mert az csak a zsidók birtokával foglalkozik – ennyiből akaratlanul is hasonló platformra kerültek egyes nyilas képviselőkkel, akik a legszívesebben a teljes nagybirtokot felosztották volna. A kisgazdapárti Nagy Ferenc ugyan elutasította a törvényt, de nem demokratikus alapon. A későbbi „demokratikus kormány" miniszterelnöke a törvény vitájában azt javasolta, hogy „a fajvédelmi gondolat alapján (...) minden olyan idegen fajzat (sic) vagy náció kezéből" el kell venni a földet, amely „nem szolgálja a magyar államnemzetet". A törvény tehát egyfajta minimális konszenzus volt a nem szélsőjobboldali képviselők körében. A kormány által terjesztett adatok szerint az újraosztható terület nagysága egymillió hold szántóföldre és félmillió hold erdőre növekedett.

Bárdossy és Kállay érdeme, hogy Magyarország a német megszállásig igen liberális menekültpolitikát folytatott. Lengyelország eleste után mintegy 70.000 lengyel katona és civil (köztük több ezer zsidó) menekült kapott menedéket Magyarországon. Elhelyezésüket lazán őrzött internálótáborokban biztosították, ellátásuk költségeit a magyar állam viselte. A lengyelek szabadon szervezkedhettek, folyamatos kapcsolatban voltak a földalatti lengyel ellenállással, sőt Budapesten az emigráns lengyel kormány továbbra is képviselettel rendelkezett. A magyar kormány a németek tiltakozása ellenére azt is tolerálta, hogy a katonák a Balkánon és Törökországon keresztül az angol erőkhöz csatlakozzanak. 1941 után további 4000 lengyel menekült Magyarországra. Kisebb számban érkeztek német fogolytáborokból szökött angol, holland, francia, belga

hadifoglyok is. Olaszország 1943. szeptemberi kapitulálása után a balkáni megszálló erőktől 2000 olasz katona is Magyarországra menekült. Bár a németek több alkalommal is kérték, de Magyarország a menekültek kiadását a megszállásig minden alkalommal megtagadta. Ugyanígy tett a Magyarországon kényszerleszállást végrehajtó angol–amerikai repülőgépek személyzetével is, akiket főúri kastélyokba internált, és még a német megszállás után sem szolgáltatott ki. A háború paradoxonja, hogy a magyar légvédelmek szigorúan tilos volt tüzet nyitnia a légterébe behatoló szövetséges gépekre, bár hadba állt velük, ezzel szemben a semleges Svájc és Törökország minden légterét megsértő szövetséges gépre tüzet nyitott és többet le is lőtt.

A szomszéd országokkal kapcsolatos nemzetiségi konfliktusok nem csillapodtak, bár Kállay igyekezett minden irányba gesztusokat tenni. Ennek jegyében a magyar kormány 1942 nyarán úgy határozott, hogy a továbbiakban nem tartja magát a „reciprocitás" elvéhez, azaz az országon belüli nemzetiségi politikát függetleníti a szomszédos országok magyar népcsoportjainak jogállásától. A gesztusok értékét azonban meghatározta, hogy a maximális magyar ajánlat a további revíziós igények feladása volt, még Kárpátalja beígért autonómiájának ügyében sem történt előrehaladás. 1942 végén átmenetileg román–magyar vonatkozásban lehetőség mutatkozott volna a normálisabb viszony megteremtésére. Korábban az észak-erdélyi közellátási politika románokra nézve diszkriminációs jellege terményrekviráló akciókat váltott ki a román hatóságok által a dél-erdélyi magyar lakosság között. Ezen intézkedések hatására tömegessé vált a menekülés a határ mindkét oldalán. Az otthonukat elvesztettek száma százezres nagyságrendet is elért.

A kezdeményezés román részről indult, az alapot a frontra kiküldött román erők november végi katasztrofális veresége szolgáltatta. A tárgyalások megindultak ugyan, de a tényleges politikai szándék hiánya miatt hamar megszakadtak. Románia ugyanis ragaszkodott a 2. bécsi döntés során elcsatolt területek teljes visszaadásához, míg a magyar fél épp ezt akarta tárgyalási alapként elismertetni.

A magyar kormány komoly stratégiai beruházásokat eszközölt. Elsősorban a román–magyar határon, kisebb részben Kárpátalján építették ki az Árpád-vonal névre hallgató modern kiserődrendszert és az ehhez tartozó infrastruktúrát. A területi visszacsatolás a székely körvasút

legdélebbi részét elvágta az anyaországtól, és a négy székelyföldi vármegye közúti forgalma is csak egy rossz állapotú köves útra korlátozódott. Annak érdekében, hogy a terület bekapcsolódjon az ország gazdasági vérkeringésébe, rekordidő alatt építették meg Déda–Szeretfalva között a vasútvonalat. A jó termésnek, az ipari konjunktúrának és a viszonylag békejellegű gazdaságnak köszönhetően Magyarország külföldi szemlélő számára 1942–1943 között Európa más országaival összehasonlítva minden korlátozás ellenére a béke és jólét szigetének tűnhetett.

A német-magyar viszony

Kállay miniszterelnöksége kezdetén a külügyi tárcát is magának tartotta fenn, annak érdekében, hogy béketapogatódzásait zavartalanul folytathassa, és csak 1943 nyarán adta át a tárcát az addigi helyettes Ghyczy Jenőnek. A szövetségesek felé történő kapcsolatfelvételt már 1942 nyarán megkezdte, de a komolyabb béketapogatódzások csak a doni katasztrófa után indultak meg. Hozzá kell tennünk: Horthy és Kállay koncepciója az volt, hogy Magyarországnak az angol–amerikai szövetségesek előtt kellene kapitulálnia, de az említett nemzetek katonái ebben az időben több ezer kilométerre álltak a magyar határoktól. Ebből adódóan a tárgyalásoknak elsősorban elvi jelentősége lehetett és eleinte a szövetségesek sem láttak a kapcsolatfelvételben különösebb fantáziát.

A politikusok és katonák között komoly feszültséget okozott a németek által 1943 tavaszán felvetett balkáni megszállás kérdése. Sok vezérkari tiszt nagyhatalmi ambícióit szerette volna kiélni itt. Mások, mint például Szombathelyi azért támogatta az ötletet, mert amennyiben a Balkánra lehetne összpontosítani a honvédséget, akkor ezek segíthetnék a Szaloniki térségében remélt angolszász partraszállást és az esetleges háborús kiugrást. Szombathelyi abban is reménykedett, hogy a magyar honvédség önkéntes felajánlását a németek szívesen látják és ebben nem is csalódott. Ötletéről, amelyet a németek felé önhatalmúan továbbított is, azonban sem miniszterével, Nagy Vilmossal, sem Kállay Miklóssal nem egyeztetett.

Kállay és Nagy tartottak attól, hogy a balkáni megszállás csak tovább feszíti az amúgy is rossz szerb–magyar viszonyt. Joggal feltételezték azt is, hogy az angolszász hatalmak súlyos provokációként értékelik majd ezt az akciót. A minisztertanács ezért 1943. március 10-én egyhangúan elvetette magyar csapatok kiküldését a Balkánra. 1943 februárjától elkezdődtek a titkos angol–magyar tárgyalások a háborúból történő kilépésről és a szövetségesek határozottan elutasították a magyar honvédség esetleges horvátországi vagy szerbiai bevetését.

Német részről a magyar háborús szerepvállalással egyre elégedetlenebbek

voltak, annak ellenére, hogy a magyar gazdaság komoly hozzájárulást teljesített. Magyarország ipari kapacitásainak 1942-ben a hadiipar egyes ágazatai már többet termeltek a németeknek, mint a honvédségnek. Magyar gyárak jelentős tételben szállítottak lőszert, repülőgépmotorokat és teljes repülőgépeket, valamint légvédelmi lövegeket a német hadvezetésnek. Visszaélve erőfölényével, a német fél ezek ellenértékét nem fizette ki, ennek következtében a Magyarországgal szembeni német államadósság 1944 elejére már ijesztő mértéket ért el. 1943. január 1-jén a német államadósság 578,8 millió birodalmi márkát tett ki, egy évvel később az összeg már 1,04 milliárd márka volt! Baranyai Lipót, a Nemzeti Bank elnöke már 1942-ben azt állapította meg, hogy a Nemzeti Bank 60 százalékkal többet hitelez Németországnak, mint a magyar kincstárnak, mivel a magyar hadikiadások csak 40 százalékát tették ki annak az összegnek, amely Németország felé mint kifizetetlen követelés jelent meg. A magyar bauxit- és nyersolajtermelést Németország vásárolta meg és a magyar mezőgazdaság is messzemenően átállt a német igények teljesítésére. Ez leginkább az olajos magvak exportjának növekedésében volt tetten érhető, amit a hazai takarmány- és hústermelés csökkentésével értek el.

Horthy Miklós és Adolf Hitler klessheimi tárgyalása 1943. április 16-án

[Horthy]: Magyarország a hibás abban, hogy a dolgok idáig fajultak, mert a magyarok ezer esztendő óta úgy tartották, hogy egy úr számára piszkos a pénz, és történelmük folyamán örményekkel, görögökkel, végül zsidókkal intéztették a pénzügyeiket. Ez a magyarázat, hogy a zsidók olyan nagy szerepet játszottak Magyarországon. A magyar közgazdaságban nincs is elegendő pótlás a zsidók helyére. (…) Mégis Magyarország dicsekedhet azzal, hogy az első volt a világon, amely fennhangon hitet tett az antiszemitizmus mellett. (…) A birodalmi külügyminiszternek arra a megjegyzésére, hogy a magyar felsőházba ismét beválasztottak két fajzsidót, Horthy azt felelte, hogy ez ellen alkotmányos okokból semmit sem lehet tenni, egyébként pedig Magyarországon nagy számban él kikeresztelkedett zsidó, akik között sok az értékes ember. Ő mindent megtett, amit a zsidók ellen tisztességes úton-módon tenni lehetett, de meggyilkolni, vagy más módon elpusztítani aligha lehet őket.

A Führer azt felelte, hogy erre nincs is szükség. Magyarország, ahogyan Szlovákia is,

elhelyezheti a zsidókat koncentrációs táborokban. Evvel saját honfitársai előtt bő lehetőség nyílik, mert szabaddá válnak a zsidók által elfoglalt pozíciók, ilyen módon az ország pályákat teremthet a nép tehetséges fiai számára, amelyeket eddig elzártak előlük a zsidók.

(…) Horthy viszontkérdésére, hogy akkor ugyan mihez kezdjen a zsidókkal, miután úgyszólván minden életlehetőséget megvont tőlük – elvégre mégsem ütheti őket agyon – a birodalmi külügyminiszter kijelentette, hogy a zsidókat vagy meg kell semmisíteni, vagy koncentrációs táborokba kell szállítani. Más lehetőség nincs (…)

Hitler hatvannyolc tárgyalása. II. kötet. Szerkesztette Ránki György. Magvető, Budapest, 1983. 82–84, 101. old.

A gazdasági együttműködés eredményei azonban nem fedték el azt, hogy Magyarország a német viszonyokhoz képest még 1944-ben is békebeli körülmények között működtette iparát. Példa erre, hogy Németországban ekkorra már megtiltották a háztartási alkalmazottak foglalkoztatását, és még a női munkaerőt is a hadigazdaságba irányították, addig Magyarországon hasonló intézkedések szóba sem kerülhettek. Ebből adódóan német gazdasági szakemberek jelentős magyar munkaerő-felesleget feltételeztek, akik egy totális fordulat esetében a háború céljába állíthatóak. A legértékesebb, és a politika által viszonylag sikerrel óvott „felesleget” azonban a magyar hadosztályok jelentették, amelyekre az iszonyatos veszteségeket szenvedő Wehrmachtnak egyre nagyobb szüksége volt.

Német részről először 1942 őszén említették, hogy elégedetlenek az ország zsidópolitikájával. Észrevételeikkel arra hívták fel a figyelmet, hogy Szlovákiához és a nyugat-európai országokhoz hasonlóan Magyarországnak is be kellene vezetnie a sárga csillagot, a gettósítást és egyéb „haladó szellemű” törvényeket. Jellemző azonban, hogy amikor ezeket a kéréseket Martin Luther belügyi államtitkár 1942 októberében Sztójay követnek előadta és az visszakérdezett, hogy a kérések a német kormány hivatalos kérését fejezik-e ki, Luther tagadóan felelt. Csak 1943 januárjában fajul odáig a helyzet, hogy Luther államtitkár azt közölje: kormánya ragaszkodik ahhoz, hogy a zsidókérdés „rendezése” még a háború ideje alatt megtörténjen. Kállay azonban kitérő választ adott.

Nem maradtak titokban a titkos fegyverszüneti tárgyalások sem. Hitler

1943. április 16–17-e között Klessheimben tárgyalt Horthyval és Kállay leváltását, a zsidókérdés radikális megoldását, valamint a háborús erőfeszítések fokozását követelte. Felpanaszolta azt is, hogy a Franciaországban állomásozó magyar pilóták bevetését parancsnokságuk megtiltotta. A kormányzó azonban semmire sem volt hajlandó, sőt az antiszemita kirohanásokra válaszolva kijelentette, hogy „pirulnia kell" a Donnál elpusztult munkaszolgálatosok miatt. Kompromisszumként csak abba egyezett bele, hogy az amúgy is megbízhatatlannak tartott német nemzetiségű lakosság soraiban az SS újabb toborzásokat tarthasson. Hogy a zsidókérdés „megoldása" mit jelenthetett, azt a kormányzó klessheimi találkozó után Hitlernek írt levelének fogalmazványa is elárulja. Ebben az állt hogy „Excellenciád további szemrehányása volt, hogy a kormány a zsidók kiirtásának keresztülvitelében nem járt el ugyanolyan mélyrehatóan, mint az Németországban történt". Bár az elküldött levélből Horthy ezt a mondatot törölte, ebből és más kijelentéseiből egyértelmű, hogy nagy vonalakban informálva volt a zsidóság megsemmisítéséről. Egyébként a Kamenyec-Podolszkijból visszaszökött több ezer menekült, a Magyarországra folyamatosan érkező lengyelek, a Lengyel Főkormányzóság határszakaszán állomásozó határvadászegységek és maguk a megszálló alakulatok is folyamatosan közöltek információkat arról, hogy mi is történik a megszálló területen. Ezek a hírek részben az érintett magyar zsidóság bizonyos képviselőihez is eljutottak: ők azonban semmilyen közösséget nem éreztek az általuk lenézett ortodox galíciai zsidósággal és nem tudták elhinni, hogy ezek a szörnyűségek velük is megtörténhetnek.

1943 szeptemberében Csatay Lajos – Nagy Vilmos utódja a miniszteri székben – német nyomásra ígéretet tett a balkáni megszállásban történő részvételre. Szeptember 19-én a Horthyval kibővített minisztertanács azonban visszautasította a német kérést. A katonák ezután saját kormányukat dezavuálták: Csatay Szombathelyivel együtt kormányát a németek előtt „gyávának" nevezte a balkáni részvétel megtagadása miatt, Szombathelyi pedig kijelentette, hogy „szégyell" ilyen körülmények között a német főhadiszállásra utazni. Pappenheim ezredes, budapesti katonai attasé nem mulasztotta el mindezt kiemelten tudósítani feletteseinek, annak alátámasztására, hogy a magyar kormány teljesen megbízhatatlan. Táviratát tévedésből a magyar megszálló csapatok

parancsnoksága is megkapta, és ezért az ügyből hatalmas botrány keletkezett. Horthy egyrészt nyíltan tapasztalhatta a németek gyanakvását, másrészt meggyőződhetett vezérkari főnökének illojális magatartásáról is. Szombathelyi azonban mégis posztján maradt. Hozzá kell tennünk: Horthynak nem is volt más választása. Mérsékeltebb vezérkari főnököt úgysem találhatott volna.

Fegyverszüneti tapogatódzások

Közvetítőkön keresztül Kállay már 1942 végétől felvette a kapcsolatot a nyugati szövetségesekkel. A titkos tárgyalásokban részt vett Szent-Györgyi Albert Nobel-díjas professzor is, aki személyesen Kállaytól kapott felhatalmazást. Hosszas diplomáciai huzavona után, 1943. szeptember 9-én, egy nappal Olaszország kapitulációja után a britek Ankarában közölték Veress László diplomatával előzetes fegyverszüneti feltételeiket. Ezek feltétel nélküli megadásról, a magyar csapatok kivonásáról és szövetséges csapatok magyarországi megjelenése esetén a Németország elleni hadüzeneti kötelezettségről szóltak. Bár a magyar kormány mindent megtett annak érdekében, hogy elismertesse területi igényeit, erre a szövetségesek közül ekkor már senki sem volt hajlandó. Kállay arra is szeretett volna legalább ígéretet kapni, hogy az országot angol–amerikai csapatok szállják meg, és a szövetségesek addig is tartózkodnak a bombázásoktól, de tárgyalópartnerei leszögezték, hogy ezekre a kérdésekre semmi biztosítékot nem adnak.

A megállapodás csupán azt az egy kompromisszumot tartalmazta, hogy tényét és tartalmát csak a „megfelelő pillanatban” kell a magyar kormánynak bejelentenie. Az ügy hátterében az a megfontolás állt, hogy az azonnali fegyverszüneti deklaráció a szövetségeseknek is több kárt okozhat, mint hasznot, a magyar vezetés számára pedig az öngyilkossággal egyenlő. Hozzá kell tennünk: az angol fél nem tartotta magát ehhez, abból kiindulva, hogy a szövetségesek közti zavarkeltésből több haszon származik, mint az amúgy végrehajthatatlannak tűnő és amúgy is csak a szovjeteknek hasznot hozó magyar háborús kiugrásból. A csehszlovák emigráns kormány vezetője, Edvard Benesˇ a „minél rosszabb annál jobb” elvét követve a BBC rádió hullámhosszán beszélt a kormány béketapogatódzásairól, különböző brit lapok a tárgyalásokról is tudósítottak, sőt a magyar fegyverszüneti megállapodás feltételeit tartalmazó titkos távirat még a londoni Times napilapban is megjelent. A német hírszerzésnek tehát nem kellett megerőltetnie magát a terhelő bizonyítékok beszerzésében.

A feltételeket Horthy és Kállay elvben elfogadták, de a további tárgyalások vontatottan haladtak tovább és csak az angol–amerikai kapcsolatokra korlátozódtak. Bár 1943 novemberében, a szövetségesek teheráni találkozója megbeszéléseinek nyilvánosságra hozása után lényegében eldőlt, hogy a térségben a szovjet hadsereg is érdekelt, a kormányzó ekkor még nem volt hajlandó a szovjetekkel is felvenni a kapcsolatot, annak ellenére, hogy ezt a britek közvetítőiken keresztül is kérték. A teheráni konferencia titkos katonai megállapodásairól (amelyek között szerepelt a balkáni angol–amerikai partraszállás elvetése) a magyar fél ugyan nem szerzett tudomást, de az ezt követő hetek diplomáciai és katonai eseményei, a semleges országokba akkreditált követek jelentései, valamint török diplomaták ismételt tanácsa arra, hogy a magyar kormány keressen közvetlen kapcsolatot a Szovjetunióval, intő jelek voltak. Kállay azonban erre már nem tudta elszánni magát. Hozzá kell tennünk: sok jóra nem is számíthatott. Molotov már 1943 nyarán közölte brit tárgyalópartnerével, hogy a háborúért nemcsak a magyar kormánynak kell viselnie a felelősséget, hanem „nagyobb vagy kisebb mértékben a magyar népnek is". Azt is leszögezte, hogy nem tekinti teljes mértékben igazolhatónak Észak-Erdély visszacsatolását. A teendőket illetően a szovjet álláspont folyamatosan az volt, hogy a kormány kapituláljon azonnal – Sztálin ugyan pontosan tudta, hogy ez a magyar elitre nézve milyen következménnyel járna, de a keresztény Magyarország képviselőire jövőbeni terveiben semmi szüksége sem volt. Ezzel és 1944 augusztusa után Románia kiugrása miatti felértékelődésével függött össze az is, hogy a szovjet vezetés nem engedélyezte a magyar kommunistáknak fegyveres alakulatok szervezését a hadifogolytáborokban. Egy esetleges magyar fegyveres erő, amelytől úgyis csak szimbolikus teljesítményt lehetett volna elvárni, feleslegesnek tekintett koncessziókhoz vezethetett volna a béketárgyalások folyamán. A magyar miniszterelnök egyetlen reménye csak az lehetett, hogy a Balkánon történelmileg évszázadok óta érdekelt angol fél fegyveres erővel is meg fog jelenni érdekei érvényesítésére. Mivel 1943 végéig az angol és a szovjet csapatok egyaránt hasonló távolságra harcoltak Magyarországtól, ez a reménykedés nem tűnt teljes utópiának.

MAGYARORSZÁG TELJES BEKAPCSOLÓDÁSA NÉMETORSZÁG OLDALÁN

A megszállás

Olaszország 1943 őszén történt kiugrása valósággal sokkolta a német vezetést. Hitler ekkor döntötte el, hogy Magyarország (és Románia ellen is) elő kell készíteni egy esetleges megszállás tervét (ezek a Margarethe I. és II. fedőnevet kapták). A politikai és hadi helyzetnek megfelelően a tervek folyamatosan változtak, 1944 februárjában eltekintettek a szomszédok bevonásától, mivel Walter Schellenberg, a Birodalmi Biztonsági Főhivatal (RSHA) hírszerzésének vezetője és Wilhelm Höttl, az RSHA felderítésének magyar referense egyaránt azt javasolta, hogy a megszállást csak német csapatokkal hajtsák végre, mert ellenkező esetben a magyarok ellenállása kiszámíthatatlan helyzetet teremthet.

Kállay német gazdasági követeléseket kielégítő, ámde a katonai részvételt visszafogó hintapolitikája egyre gyanúsabb volt a náci vezetők előtt. A magyarok vonakodása és a német elhárítás számára nagy vonalakban ismert titkos magyar–angol–amerikai tárgyalások adták az okot Magyarország megszállásának előkészítéséhez. Egy totális állam szempontjából eleve elviselhetetlennek tűnt, hogy egyedüli szomszédjaként Magyarországon még 1944-ben sem szűnt meg a parlamentarizmus, a szociáldemokrácia viszonylag szabadon szervezkedhetett, és a Parlament Külügyi Bizottságában nyíltan vitatkoztak a békekötés kérdéséről. Goebbels ezen jelenségekért Kállayt tette felelőssé, akit naplójában csak mint „ein ausgemachtes Schwein” (egy igazi disznó) említett. A németek a magyar lakosságot a Horthy-rendszer elégtelen szociálpolitikája miatt a bolsevizmusra fogékonynak tartották, és ez további rizikófaktort jelentett. A magyarországi szociális állapotok kritizálása Hitler kedvelt témái közé tartozott. „Magyarországnak nagyon becsvágyó vezető rétege van, amely azonban teljesen aszociális. Horthy rokonszenvez az angolokkal és lengyelekkel, de nem ám a néppel, hanem csak az azonos vezető rétegekkel. Mindannyian

a népből szívták ki pénzüket, és Párizsban mulatták el." Pappenheim katonai attasé is kiemelte jelentéseiben a „lehetetlen szociális és egyéb struktúrákat, amelyek miatt ez az »uralkodónép« elbukhat". Mindez mégsem lett volna elegendő arra, hogy a kidolgozott terveket alkalmazzák. Hitler csak március 11-én adott parancsot a megszállásra, amikor a szovjet csapatok már a Kárpátok előtt álltak. A megszállást tehát elsősorban katonai és ezzel összefüggő gazdasági okok indokolták: az adott fronthelyzetben egy esetleges magyar kiugrás katasztrofális helyzetet eredményezett volna.

A német fél abból indult ki, hogy a honvédség lojálisan fogadja majd a német csapatokat. Az akciót komoly politikai elemzés előzte meg. Edmund Veesenmayer, a III. Birodalom későbbi teljhatalmú megbízottja 1943 tavaszán és őszén „magánemberként" Budapestre látogatott, és több tárgyalást folytatott a kormány jobboldali ellenzékével. Azt a benyomást szerezte, hogy a politikai vezetés többsége hajlandó a németekkel történő kollaborációra és kooperációra. Az általa megvetően csak „várbeli klikknek" nevezett legfelsőbb vezetés kicserélését elegendőnek tartotta. Ezért a tisztán hatalmi német megoldás helyett az „evolúciós kibontakozás" ötletét javasolta. A megszállást úgyszólván a magyarokkal közösen kell végrehajtani, Horthyt helyén kell hagyni, és a jobboldali ellenzék, valamint a kormánypárt bevonásával kell újjászervezni a kormányt.

Edmund Veesenmayer 1943. December 10-I jelentése Magyarország politikai helyzetéről

„(…) A magyarországi fejlemények olyan pontra érkeztek, amely parancsolóan megköveteli a gyors és erélyes cselekvést.

Minthogy a magyar kérdés megoldása, ha egyáltalán lehetséges, csak a kormányzóval együtt hajtható végre, ebből a szempontból is eljött az ideje, hogy megszüntessük Magyarország önállóskodásának állapotát.

Magyarországot mint fontos közlekedési térséget és alkalmas gazdasági segédeszközt főleg mezőgazdasági szempontból, teljes egészében be lehet és be is kell illeszteni a Birodalom hadigazdálkodásába.

A jelenlegi magyar kormánypolitika és propaganda olyan alakot öltött, amely a

Birodalom állandó, burkolt provokációját mutatja. Ha erre válaszunk elmarad, azt magyar és ellenséges részről is a gyengeség jelének tekintik, és az annak megfelelően hatna a ránk nézve egyébként hasznos elemekre is.

(…)Magyarország nemzetté válása még kezdeti állapotában van [sic!] és még évtizedekig tarthat, míg az érettség bizonyos fokát eléri.

(…)Különféle okokból ütött az óra, hogy a zsidókérdéshez alaposan hozzányúljunk. Annak tisztázása előfeltétele, hogy Magyarországot is beiktathassuk a Birodalom harcába, melyet védelméért és létéért folytat. (…)"

A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944. Szerkesztette Juhász Gyula, Pamlényi Ervin, Ránki György, Tilkovszky Lóránt. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1968. 755. old.

Az „evolúciós megoldás" megvalósításához először Horthyt kellett meggyőzni. 1944. március 15-én a kormányzó kézhez kapta Hitler meghívását március 18-ra Klessheimbe. Bár Horthy már egy évvel korábban is konfrontálódott a német követelésekkel, nem számított arra, hogy országát megszállás érheti, hanem abban reménykedett, hogy további gazdasági szállításokkal meg lehet óvni országát a legrosszabbtól. A magyar felderítés ugyan folyamatosan kapott híreket a megszállás előkészületeiről, de ezt a politikusok nem akarták elhinni. Ellenállásra katonai szempontból gondolni sem lehetett. A határok védhetetlenségénél és a gyatra fegyverzetnél is súlyosabban esett latba, hogy a tisztikar többsége nem lett volna hajlandó fegyverrel ellenállni.

A felkészületlen Horthyt sokkolták Hitler vádjai és követelései. Az első megbeszélés után, amelynek során szembesítették a megszállás befejezett tényével, az azonnali hazautazással fenyegetődzött és csak Szombathelyi közvetítésére adta fel ellenállását. Két újabb tárgyalási forduló következett. Ezek során elhangzott, hogy ellenkezés esetén Romániát is bevonják a megszállási feladatokba. Végül Horthy beleegyezett a Kállay-kormány menesztésébe és elfogadta a megszállást. Írásbeli megállapodás azonban nem készült. Már a hazafelé történő vonatút alatt bemutatták neki a birodalom „teljhatalmú megbízottját", Veesenmayert, aki azonnal megpróbálta rábeszélni, hogy Imrédy Bélát, (akinek 1939-ben arra hivatkozva kellett lemondania, mert egy dédszülője zsidó volt) nevezze ki miniszterelnöknek. Horthy azonban sem erre, sem az SS által favorizált

Ruszkay Jenő nyugállományú altábornagy kinevezésére nem volt hajlandó, Imrédy kinevezésétől – taktikailag bölcsen –, épp annak zsidó származására hivatkozva, kategorikusan elzárkózott. Végül március 20-án kompromisszumos megoldás született, Horthy Sztójay Döme berlini követ kinevezését javasolta, amit Veesenmayer az érintett ismeretében nyugodtan elfogadhatott.

Az ország megszállása különösebb események nélkül történt. Igaznak bizonyult Weichs vezértábornagy bon mot-ja, amely szerint az ország megszállása harc nélkül 24, harc esetében 12 órát fog csak igénybe venni, mert akkor elmaradnak az üdvözlő beszédek.

A Sztójay-kormány

Március 22-én megalakult az új koalíciós kormány, amelyben a korábbi kormánypárt, az Imrédy-féle Magyar Megújulás Pártja, illetve a Baky László és Pálffy Fidél vezette Magyar Nemzeti Szocialista Párt is helyet kapott. A Kállay-kormány több jobboldali minisztere az új kormányban is szerepet vállalt, mint például Reményi-Schneller Lajos pénzügy-, Antal István igazságügyi és ideiglenes vallás és közoktatásügyi, Jurcsek Béla földművelésügyi miniszter, de a kormány minden tagja viselt valamilyen kisebb tisztséget az előző kormányok valamelyikében. Szálasi és nyilasai, akiknek a tárgyalások során csak alárendelt pozíciókat kínáltak fel, nem voltak hajlandóak részt venni ebben a koalícióban, amelyet megvetően csak „álnemzetiszocialistának" minősítettek. Német részről pedig nem is erőltették a túl önállónak tűnő és kiszámíthatatlan nyilasok bevonását.

Sztójay Döme

Az 1883-ban született Sztójay Döme az első világháború alatt és után hírszerző tisztként tevékenykedett, a tanácsköztársaság alatt a Vörös Hadsereg hírszerzését vezette. 1920-ban a magyar katonai hírszerzés és kémelhárítás vezetője. 1927-től katonai attasé Berlinben, 1935-től berlini magyar követ. Ebben a pozíciójában túlteljesítő módon képviselte Németország érdekeit Magyarországgal szemben – elsősorban ezért a németek feltétlenül megbíztak benne.

Más megszállt országokhoz hasonlóan Magyarországnak is igen magas „megszállási költségeket" kellett fizetnie. Ez márciustól havi 200, októbertől havi 300 millió pengőt tett ki, és sokszorosan felülmúlta a megszállás tényleges költségeit, amelyek a csapatkivonások miatt egyébként is jelentősen csökkentek. A „megszállási költségek" nagyságrendileg majdnem elérték az államháztartás összes egyéb kiadásának összegét, és ezzel gyakorlatilag megduplázták a költségvetés kiadási oldalát. Az így fizetett összegek valójában nem a megszállás, hanem a német hadigazdaság deficitjének finanszírozását szolgálták, és

szinte elviselhetetlen terhet jelentettek a magyar gazdasági élet számára. Az, hogy a magyar gazdaság ennek ellenére nem omlott azonnal össze, a zsidó vagyon 1944 márciusától történő intenzív bevonásával is magyarázható.

A Wehrmacht a megszállás után maximálisan kihasználta az ország tartalékait. A nyersolajtermelésnek nyáron már 60, októberben 80 százaléka a németeknek jutott. A német fél azonban nem teljesítette pontosan saját szállítási kötelezettségeit, és arra sem volt hajlandó, hogy az államadósság fejében átengedje modern fegyvereinek gyártási licenceit.

Május 23-án német nyomásra Horthy Imrédy Bélát is kinevezte gazdasági csúcsminiszternek. Imrédy azonban hamarosan súlyos ellentétbe került a németekkel, akik a Chorin család letartóztatásával és megzsarolásával megszervezték a magyar gyáripar gyöngyszemének tekinthető csepeli Weiss Manfréd Művek SS-kézre adását. A Chorin család tagjai némi készpénzzel Portugáliába távozhattak, cserébe részvényeik 51 százalékát az SS kezelésébe adták. Ezt Imrédy nem volt hajlandó elfogadni, de az SS-szel történő konfrontálása ismét származási papírjainak szellőztetéséhez vezetett és augusztus 7-én posztjáról lemondott.

A súlyos gazdasági terhek 1944 őszéig nem éreztették hatásukat. Sajátos módon 1944 augusztusáig az ingatlanok és a különféle árucikkek ára időnként még csökkent is. Ez csak azért volt lehetséges, mert a német megszállás után lehetőség nyílt a zsidóság vagyonának teljes bevonására és részbeni újraosztására.

A megszállókkal együtt érkező Einsatz gruppénak, az SS különleges bevetési csoportjának Magyarországon is ugyanazt a feladatot kellett megoldania, mint a Szovjetunióban, azzal a különbséggel, hogy a magyar rendőrség hatáskörét nem sérthette, ellenkezőleg, letartóztatásait a magyarokkal közösen foganatosította. Vezetője Adolf Eichmann Sturmbannführer, a korábbi megsemmisítő tervek egyik kidolgozója volt. Mivel teljes különítménye irodistástul, sofőröstül és titkárnőstül is csak 60–80 személyből állt, ezért az együttműködés elengedhetetlen volt, hiszen a tervek több ezer személy letartóztatását irányozták elő. Eichmann nemcsak a politikai ellenségnek tekintett személyek ellen tervezett akciókat, hanem a magyar zsidóság deportálása is foglalkoztatta, de a közvélekedéssel szemben 1944. március 19-én még nem létezett

német terv a teljes magyar zsidóság deportálására, illetve ennek pontos menetrendjére. Azt, hogy a zsidókkal mi történjen, a magyar kollaboráns kormánnyal együtt, a gazdasági és katonai szempontok figyelembevételével kellett eldönteni. Eichmann mindenesetre azonnal hozzálátott a Zsidó Tanácsok felállításához, amelyeknek a gettósítás és vagyontalanítás során fontos szerepet szánt. Az SS utasításait ugyanis részben a kollaborálásra kényszerített zsidó vezetőknek kellett kivitelezniük.

A letartóztatási akciók azonnal megkezdődtek. Egyedül Bajcsy-Zsilinszky Endre tanúsított fegyveres ellenállást, Bethlen István vidéken rejtőzött el. Magyar csendőrök és rendőrök segítségével tömegesen tartóztatták le a szociáldemokrata, kisgazda és legitimista politikusokat, köztük volt minisztereket is, mint például Keresztes-Fischer Ferencet, aki 1931–1935 és 1938–1944 között volt belügyminiszter.

Bajcsy-Zsilinszky Endre (1886–1944)

Jogásznak tanult, majd közigazgatási pályára lépett. Már a gimnáziumi tanulmányai alatt is feltűnt társadalmi kérdések iránti fogékonysága, ami részben vérmes természettel is párosult. Az öccsét érintő sajtópolémia után 1911-ben ketten behatoltak Áchim L. András parasztpolitikus lakásába, dulakodni kezdtek és öccse le is lőtte Áchimot (később a bíróság mindkettejüket felmentette a gyilkosság vádja alól). Az első világháborúban huszártisztként vett részt és egyik alapítója volt 1918-ban a szélsőjobboldali Magyar Országos Véderő Egyletnek. Radikális társadalmi reformokat követelt. Marxot már németországi tanulmányútja alatt eredetiben olvasta, saját nézetei a rasszista nemzetiszocializmushoz álltak közel. 1920-tól a „nemzeti keresztény" sajtó fő szószólója, a Szózat című szélsőjobboldali lap főszerkesztője, 1923-ban a Fajvédő Párt megalapítója. 1925-ben vitézzé avatták. 1928-ban összeveszett Gömbössel és Előőrs címmel új lapot alapított. A „keresztény kurzus" politikájának harcos kritikusa lett, 1930-ban megalapította a Nemzeti Radikális Pártot. Vitézi címéről 1935-ben lemondott, amikor a választásokon a kormánypárt vele szemben egy zsidó származású jelöltet indított. A náci hatalomátvétel után korábbi antiszemitizmusa egyre erősödő németellenességbe váltott át. Sajnálatos módon ebben nemcsak demokratikus elkötelezettsége, hanem germanofóbiája is vezette, a magyarországi németségben ugyanis faji veszélyt látott. Az 1942. március 15-i tüntetés fő szervezője. Bátor felszólalásaival sorozatosan váltotta

ki volt fajvédő társainak felháborodását a parlamentben. 1942 novemberében a zsidóüldözések ellen is tiltakozott a parlamentben. A német megszállás után egyedüliként szállt fegyverrel szembe az őt letartóztató csendőrökkel és gestapósokkal, a tűzharcban meg is sebesült. 1944. október 11-én a kormány nyomására a németek szabadon bocsátották. A nyilas puccs után átvette a Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottsága vezetését, november 23-án árulás miatt ismét letartóztatták. Sopronkőhidán halálra ítélték és karácsony napján felakasztották.

Magyarország megszállásával megkezdődhetett a már évek óta propagált teljes antiszemita vagyontalanítási és újraosztási akció is. Meg kell jegyeznünk, hogy ez egyáltalán nem ártott a megszállók népszerűségének. Ellenkezőleg: a zsidóság kifosztása stabilizálóan hatott a közállapotokra. A deportálások által lehetővé tett vagyonosztogatás sokak számára értelmessé tette a tengely oldalán történő kitartást. Az államosított zsidó vagyonnal az államháztartás hiányát is fedezni lehetett, sőt ez tette lehetővé a német gazdasági követelések teljesítését is.

Bár a közigazgatási apparátus legfelső szintjén számos elbocsátás történt (41 főispánból 29-et bocsátottak el és a polgármesterek kétharmadát nyugdíjazták), alsóbb szinten hivatalnokok százezrei vállalkoztak honfitársaik kiválogatására, gettósítására és kifosztására. A folyamatban a csendőrség és a rendőrség mellett a polgármesteri hivatalok, a MÁV, a takarékpénztárak, a falusi jegyzők, az ügyvédi, orvosi és mérnöki kamarák és más társadalmi szervezetek is részt vettek. További százezrek kerültek különféle igénylések és árverések kapcsán érintkezésbe zsidó vagyontárgyakkal. Sokan elrejtettek vagyontárgyakat, részben barátságból, részben részesedésért. Egy kisebbség arra is hajlandó volt, hogy életét is kockára tegye zsidó származású barátaiért. Német és magyar hivatalok között azonban csak amiatt tört ki nyílt konfliktus, hogy kinek jusson a deportált zsidóság vagyona. Horthy sértődötten a Várba vonult vissza és közölte, hogy nem tart igényt arra, hogy a kormány rendeleteit előzetes jóváhagyás céljából bemutassák neki. Ez a gesztus ugyan alkalmas volt arra, hogy a személyes felelősség egy része alól formálisan kivonja magát, hatásában azonban rendkívül kártékonynak bizonyult. A közigazgatás és a lakosság egyaránt gondolhatta azt, hogy az események a kormányzó jóváhagyásával történnek.

Márai Sándor: Napló 1943-1944 (részletek)

„Szégyen élni. Szégyen a napon járni. Szégyen élni. […]

Az ember, ez a járvány.

A Musa Dagh örményeinek regénye itt történik meg, mindennap, minden vidéki magyar városban. A deportálások színhelye nem Mezopotámia, hanem a város környéki téglagyárak és hasonló helyek: onnan Lengyelország. Werfel regényét látom mindennap életre kelni: ahogyan Enver pasa és a törökök kiirtották az örményeket, mert »igazhitűek nem élhettek együtt keresztényekkel«, úgy kergetik ki lakásaikból, fosztják meg javaiktól, szabadságuktól, és végén biztosan életüktől is – a gyilkosok számára nem marad más megoldás! – az igazhitű nemzetiszocialisták a zsidókat, kikkel nem élhetnek egy országban. […]

Az a betéti társaság, mely a »Szegedi Gondolat« cégére alatt huszonöt éven át kihasználta az országot, nem csak arra vigyázott, hogy megszűrjön és megfélemlítsen minden magasabbrendűbb szellemi igényt, kedvét és szárnyát szegje minden igaz tehetségnek és származási és világnézeti privilégiumok jogán lefölözzön minden hasznot, ami a zsíros televényből felbukkant. Nem, vigyáztak arra is, hogy sajtójuk megfelelő kísérőzenét cincogjon e vállalkozáshoz, s amíg az előtérben a hazafias baritonok és buffók pöffetegen énekeltek, a sajtó zenekara örökké két dallamot játszott: a bolsevizmus és a zsidókérdés tételeit ismételgették, hol andante, hol fortissimóval. […] Kereszténység, mondták – és szakszerű képzettség nélkül igényelt iparigazolványokat értettek alatta. Kereszténység, mondták, és zsidó bútorok rablását értették alatta. Kereszténység, mondták, és minden szabad gondolat, egyéni vélemény megfélemlítését értették alatta. Keresztény ember vagyok, mondták gőgösen és a markukat tartották.”

Márai Sándor: Napló 1943–1944. I. kötet. Helikon, Szombathely, 2006. 193., 195., 279., 283. old.

Nem lebecsülhető, hogy a magyar társadalom nem 1944. március 19-e után szembesült először azzal, hogyan lehet rasszista indokokkal olcsón vagy ingyen mások vagyontárgyaihoz és bevételeihez jutni. 1939 után indult el ugyanis az a folyamat, hogy zsidóktól megvontak iparengedélyeket és jogosítványokat, melyeket őskereszténynek minősített állampolgárok kaphattak meg. A zsidó ingatlanvagyonokról 1939 óta

külön nyilvántartást vezettek a földhivatalok. Ehhez hasonlóan már 1942 óta bejelentési kötelezettség terhelte a nagyobb értékű zsidó pénz- és bankbetéteket is. Adatszolgáltatás tekintetében az állam minden információ birtokában volt már a német megszállás előtt.

Szálasi párttagjainak az árjásításokban történő részvételt is megtiltotta. Az értékes munkaerőnek nevezett zsidók deportálását „értékes munkaórák elajándékozásának" minősítette, és azt szorgalmazta, hogy a zsidók Magyarországon dolgozzanak, vagy pusztuljanak el. A zsidóellenes intézkedések során tehát a legradikálisabb jobboldali politikai erő nem játszott szerepet.

Dr. Endre László (1895–1946)

Középnemesi családban született, tartalékos tisztként harcolt az első világháborúban. 1919-től Gödöllőn szolgabíró, majd főszolgabíró, különböző fajvédő és szélsőjobboldali szervezetek tagja, elvégezte a jogi egyetemet, 1923-ban vitézzé avatták. Tisztviselőként a különböző jogosítványok és ellenőrzések célzott alkalmazásával a bürokratikus antiszemitizmus egyik első alkalmazója volt. Az iparengedélyek megvonása, a közszállításokból történő kizárás, a szelektíven alkalmazott ellenőrzési akciói országosan is hírhedtté tették. 1928-ban találkozott Hitlerrel és a közismert antiszemita Henry Ford amerikai milliomossal is. Antiszemita barátaival a harmincas évektől a nemzetközi antiszemita irodalom tanulmányozására „Kártékony-rovarellenes egyesület" néven külön szervezetet is alapított. Zsidóellenessége fajvédelemmel párosult: az Egyesült Államokban Rockefeller-ösztöndíjasként is tanulmányozta a szociális állapotokat és amerikai pályázati pénzek segítségével egészségügyi mintajárássá tette Gödöllőt. Antiszemitizmusa miatt feletteseivel már a húszas években több alkalommal szembekerült. 1937-ben az Andrássy út 60. számú házban megalapította a Fajvédő Szocialista Pártot és „életszerződést" kötött Szálasi Ferenccel. Egy képviselői pótválasztáson azonban csúfosan megbukott, mivel a kormánypárt ellenében lépett fel. Miután formálisan visszavonult a politizálástól, 1938-ban Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispánjának választották. Hatósági jogkörét messzemenően kihasználta az általa fajvédelemnek nevezett antiszemitizmus és cigányellenesség érdekében. Törvényellenes antiszemita rendeletei közül Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter 1941 után többet megsemmisített. 1944 áprilisában belügyi államtitkárrá nevezték ki. Ekkor ültethette át gyakorlatba a korábban csak íróasztalának készített

antiszemita rendeleteit is. Baky László államtitkárral együtt a deportálások fő szervezője volt. Horthy követelésére 1944. július 20-tól elvonták a zsidókkal kapcsolatos jogköreit. A Szálasi-kormány alatt hadműveleti kormánybiztos. A népbíróság halálra ítélte és kivégezték.

1944. március 29-étől kezdve megindult a zsidóellenes intézkedések áradata. Az akció fő irányítói Baky László és Endre László belügyi államtitkárok voltak. A zsidónak minősítetteket sárga csillag viselésére kötelezték, és gettókba telepítették. Takarékbetétkönyveiket sárga csillagos betétkönyvekre kellett kicserélniük, amelyekből pénzt csak minimális mértékben vehettek fel. Több százezer ember nyugdíjjogosultságát megvonták, munkaviszonyát megszüntették, vagyonukat az utolsó szögig leltárba vették, autóikat, biciklijeiket, rádióikat, telefonjaikat és szinte minden egyéb „luxusnak" számító értéküket elkobozták. A kisebbekből néhány hét leforgása alatt a vidéki nagyvárosokban létesített gettókba koncentrálták az üldözötteket. Ezekben a higiéniai körülményekről semmilyen előzetes gondoskodás sem történt. Eichmann a már korábban jól bevált módszer szerint Magyarországon is zsidótanácsokat létesített és ezekre bízta az SS deportálást előkészítő intézkedéseinek jó részét. Ezek tagjait a mézesmadzag és korbács politikájával kényszerítette együttműködésre. A gettókban elképesztő higiéniai állapotok uralkodtak. Május 15-étől megindultak a deportáló szerelvények Auschwitz, a legnagyobb munkaerő-elosztó és megsemmisítő tábor felé. A hatóságok deportálási igyekezete Eichmann legmerészebb várakozásait is felülmúlta. A hat hét alatt beérkező 437.000 ember nagy részének megsemmisítésével a haláltábor kapacitásai sem tudtak lépést tartani a krematóriumok kéményei megrepedtek és egyes szerelvényeknek napokig ellátás nélkül kellett vesztegelniük a tábor előtti rámpákon. Csak Budapesten maradt el a gettósítás, itt megelégedtek azzal, hogy a többségében zsidók által lakott házakat sárga csillaggal jelölték és a „csillagos házakban" lakó keresztényeknek önkéntes alapon zsidó cserelakást ajánlottak fel.

A deportálások és az ezzel összefüggő intézményes és tömeges rablás körülményei rettenetesek voltak. Nemcsak a jegygyűrűket vették el, annak érdekében, hogy ne kerülhessen külföldre „nemzeti vagyon", a gettókban a magyar csendőrök a nőket hüvelyi motozással vizsgálták át. A gettók

kiürítése után a helyi közigazgatás árveréseket is tartott a megmaradt vagyontárgyak egy részéből. Tömegessé váltak a „zsidó vagyont" kiigénylő feljelentések. Gondot a kormányzat számára csupán az jelentett, hogy esetleg szánalom ébred a lakosságban az üldözöttek iránt. Sztójay az 1944. június 10-ei minisztertanácson maga is aggodalmaskodott, hogy „az atrocitások sajnos filoszemitizmushoz vezethetnek. Ezért 'humánusan' kell lebonyolítani a deportálásokat."

A deportálások okozta svéd, svájci, vatikáni és szövetséges tiltakozások, a Horthyhoz eljuttatott Auschwitz-jegyzőkönyvek, valamint az 1944. június 6-i sikeres franciaországi szövetséges partraszállás a kormányzót végül cselekvésre sarkallták. Talán nem véletlen egybeesés, hogy ezen a napon írt először levelet Hitlernek, amelyben erélyesen tiltakozott a letartóztatások és a megszállás miatt: „denunciálások adatai alapján sok ezer többségében ártatlan, korrekt ember van még letartóztatva (…) visszatartom magamat attól, hogy leírjam, mi minden történt itt és történik még mindig". A felbátorodott kormányzó a hónap folyamán az auschwitzi jegyzőkönyvet is megkapta, de már korábban is voltak információi a holokausztról. 1944. június 26-án, a koronatanácson követelte Endre László és Baky László belügyi államtitkárok leváltását, július 6-án az 1. páncéloshadosztályt Budára rendelve megtiltotta a további deportálásokat és elérte az említettek menesztését. Vidéken a „zsidótlanítás" ekkorra azonban már befejeződött, Magyarországon zsidók csak munkaszolgálatosként vagy a budapesti csillagos házakban maradtak.

Az antifasiszta erők a tömeges letartóztatások miatt szinte teljesen megbénultak. 1944 májusában az illegalitásban működő kisgazda, szociáldemokrata, legitimista, parasztpárti és kommunista politikusok létrehozták a Magyar Front nevű szervezetet, amely röplapjaiban szabotázsra és a németek elleni harcra buzdított. Nagyobb ellenállási mozgalom azonban nem tudott kibontakozni.

Április 3-án megkezdődött az ország rendszeres bombázása is. Az angol–amerikai légierő korábban nem támadott magyar célokat és a szovjet légierő csak egy alkalommal, 1942 szeptemberében dobott le néhány bombát a fővárosra. Az amerikai légitámadások elsősorban katonai és gazdasági létesítményeknek szóltak, de a bombázások pontatlansága miatt sok esetben lakott területek semmisültek meg. A halálos áldozatok száma

az 1941-es határokon belül meghaladta a 20.000 főt, ami megdöbbentően magas szám és a légoltalom relatív fejletlenségére utal. Magyarországon ugyanis nem alkalmazták azokat az eszközöket, amelyek Németországban 1943-tól tűzviharokhoz és teljes nagyvárosok felégetéséhez vezettek. 1944 szeptemberéig 19 nagyobb légitámadás érte az országot. Ezek néhány hónapon belül a magyar hadiipar kapacitásainak jelentős csökkenését eredményezték.

Sztójayt Horthy már júniusban le szerette volna váltani, de az erélyes német követelések hatására eltekintett ettől. Augusztus 7-én így csak néhány exponált németbarát minisztert menesztett. Románia kiugrása után, 1944. augusztus 29-én végül elszánta magát és kinevezte Lakatos Géza vezérezredest, akiben maradéktalanul megbízott.

Magyarország megszállásának katonai következményei

A magyar hadsereg átszervezése 1944 elején még nem zárult le. Az 1943 augusztusában elfogadott és az ország erőforrásainak maximális igénybevételét követelő Szabolcs-hadrend keretében 8, három gyalogezredes sorhadosztály felállítását tervezték, hadosztályonként 12 tüzérüteggel. Ezen felül számos hadtest és hadseregközvetlen alakulat felállítása is szerepelt a tervekben.

A magyar ipar jelentős fegyvergyártási kapacitásokkal rendelkezett. E kapacitásoknak 1941-től csak egy részét lehetett kihasználni, mert a honvédség részéről vagy nem volt folyamatos a megrendelés, vagy a gyártási folyamat egyes Magyarországon nem gyártható alkatrészek (elsősorban német) beszállításainak késése miatt leállt. A gyártókapacitás jobb kihasználása érdekében a magyar hadiipar 1941-től eleinte önként ajánlkozott bérmunka végzésére a németek felé. A fegyverzet túlnyomó többségét a beszállítók munkaközösségben gyártották, az egyes gyáraknak azonban korábban elvállalt német megrendeléseik miatt gyakran a magyar igényeket hátrébb kellett sorolniuk. A lehetőségeket figyelembe véve a magyar hadiipar elsősorban a könnyűfegyverzet gyártásában mégis komoly sikereket könyvelhetett el. 1943-ban érte el a hadiipari termelés a csúcspontot, 158.996 darab könnyűfegyver (puska, pisztoly, géppisztoly, géppuska, nehézpuska) átadásával, a termelés 1944-ben a bombázások miatt már csak 103.876 darabot tett ki. Egyedül az 1939, illetve 1943 mintájú Király-géppisztolyból érte el a termelés 1944 folyamán a csúcsot, ebből a fegyverből mintegy 11.400 darabot gyártottak le (1945 után a fegyvert konstruktőre, Király Pál Dél-Amerikában tovább gyártatta).

A Szabolcs-hadrendben sikerült jelentősen kibővíteni az alakulatok számát. Súlyos gondot okozott, hogy a honvédség összes fegyverkészletének felét magával vivő 2. hadsereg nehézfegyverzete a Donnál gyakorlatilag 100 százalékban megsemmisült, és 1943 végéig a magyar ipar ennek pótlásával és a német megrendelések teljesítésével volt elfoglalva.

Április 2-a után az angolszász légitámadások a hadiiparnak súlyos károkat

okoztak, egyes területeken a kapacitások 80 százaléka is megsemmisült. Nyilvánvalóvá vált, hogy a mozgósított alakulatok sem szerelhetők fel a tervezett mértékben. A géppuskák rendszeresített álladékát 25 százalékkal, a géppisztolyokét 75 százalékkal csökkentve is csak két hegyidandár, egy páncélos-, egy könnyű, egy lovas- és nyolc gyaloghadosztály érte el a szükséges felszereltségi fokot. Takarékossági okokból a vezérkar csak minimális mennyiségű gépparkot tervezett a honvédség részére: a teherautó-, vontató- és terepjárógyártás kapacitásai igen csekélyek voltak.

A magyar hadvezetés a fegyverzeti hiányok enyhítését német szövetségesétől remélte. Tekintettel arra, hogy a magyar hadiipari kapacitás jelentős részét német megrendelések kötötték le (repülőgép, légvédelmi löveggyártás stb.), jogosan lehetett elvárni valamilyen kompenzációt. 1943 júniusában a Magyarországnak adott hadiipari rendelések összege 412 millió, 1944 márciusában már 825 millió birodalmi márkát tett ki. 1941-től kezdve a német fél egyre nagyobb késedelemmel vagy egyáltalán nem fizette ki megrendeléseit, és ezzel jelentősen növelte a magyar valutára nehezedő inflációs nyomást, hiszen kamatmentes hitelekre tudta kényszeríteni a magyar kormányt, amely csak a készpénzforgalom növelésével volt képes ideiglenesen egyensúlyban tartani az államháztartást.

Német nyomásra április 19-én Vörös János altábornagy lett az új vezérkari főnök. Őt a német katonai attasé németbarátként, de szellemi képességeire célozva „kein Lumen” jelzővel aposztrofálta. Vörös kinevezése a tábornoki karban osztatlan felháborodást keltett, mivel rangban jóval fiatalabb volt, mint társai, és előléptetésével majdnem húsz altábornagyot és kilenc vezérezredest előzött meg.

Németország 1944 áprilisában a magyar kormánnyal megállapodást kötött, melynek eredményeképpen lehetővé vált a magyarországi németek kényszersorozása is – nekik a Waffen-SS-ben kellett szolgálatot teljesíteniük. Ezzel az intézkedéssel a kormány állampolgárai egy újabb részét adta el, megkérdezésük nélkül, Németországnak.

A honvédség harcai Ukrajnában és a Kárpátokban

A magyar vezérkar 1943 végétől kezdve egyre nagyobb aggodalommal szemlélte a keleti fronton zajló eseményeket. Nádas Lajos vezérkari ezredes, a hadműveleti osztály vezetője 1944. január 10-én készített helyzetmérlegelésében megállapította, hogy a szovjet csapatok három hónapon belül el fogják érni a Kárpátokat. Kiemelte azon véleményét, hogy a szovjet előrenyomulás végcélja semmiképp sem a Kárpát-medence, hanem a Balkán és Berlin, ezért feltételezhető, hogy a magyar határt nem a főerők, hanem csak biztosító erők lekötő támadása fogja érni. Ez a feltételezés, valamint az a körülmény, hogy a Kárpátok vonulata a gépesítettségből következő szovjet fölényt jelentősen csökkentette, a vezérkart optimizmusra hangolta.

1944 januárja és márciusa között a Dél- és Észak-Ukrajna Hadseregcsoport súlyos vereségeket szenvedett. Ebben a stratégiai helyzetben a még felvonuló 1. hadsereg bevetése elengedhetetlen volt. Április 2-án Hitler kiadta 7. számú hadműveleti parancsát, amelyben legfontosabb célnak többek között a Kárpátok hágóinak biztosítását és a Tarnopol–Kolomea-vonal visszanyerését és tartását jelölte meg. Szovjet felderítők a magyar határt is elérték, az előrevetett szovjet osztagok azonban visszavonultak.

Lakatos Géza vezérezredes támadási parancsát két ízben is elhalasztotta egységei lassú beérkezése miatt, de a parancs kiadásakor hadseregének mintegy fele még mindig nem volt bevethető. E körülményeket figyelembe véve már az is komoly eredménynek számított, hogy az április 17-én meginduló akció nem akadt el azonnal. Sőt a 16. gyaloghadosztály már másnap átkelt a megáradt Dnyeszteren, és az északi parton hídfőt létesítve felvette a kapcsolatot az Észak-Ukrajna Hadseregcsoporttal. Komoly problémát jelentettek a terepadottságok: az északkelet–délnyugat irányú folyóvölgyek között csak alig volt járható út, a területet sűrű aljnövényzettel benőtt mocsaras erdőség borította, és a magyar harckocsik jelentős része nem bírta a puha és sáros terepet. Súlyosbította a helyzetet az időjárás is, az állandó esőzés és a hóolvadás nem kedvezett

támadó hadműveleteknek. Szovjet részről a védelmet műszaki zárak is erősítették.

Április 23-a után a támadás üteme elakadt. Már nemcsak utóvédekkel, hanem a 6. gárda-gépesített hadtest és a 18. hadsereg főerőivel kellett felvenni a harcot. Az 1. hadsereg támadása kiegyenesítette és mintegy 30 kilométerrel előbbre tolta az arcvonalat. A 2. magyar páncéloshadosztály a támadás során az összes (magyar gyártmányú) harckocsiját elvesztette, ebből 30 darabot véglegesen, a veszteség másik része pedig annak volt tulajdonítható, hogy a hadművelet 15–20 napja alatt egyáltalán nem volt lehetőség a harckocsik karbantartására. A páncélosezred gyenge felszerelése ellenére is megsemmisített 27 szovjet harckocsit. Ezt a teljesítményt annak fényében kell értékelnünk, hogy a „közepes" Turán harckocsinak semmi esélye sem volt a T–34-essel szemben átütő találatot elérnie, a 7,5 cm-es harckocsiágyúval felszerelt „nehéz" Turán pedig csak néhány száz méterről volt hatásos, míg a T-34-es jóval távolabbról is ki tudta lőni bármelyik magyar harckocsit. Komoly veszteségek érték a gépjárműállományt is, amely nemcsak elavult, hanem jelentős mértékben elhasznált állapotban érkezett ki a harctérre. A hadművelet összesen 15.571 halott, sebesült és eltűnt magyar katonaáldozatba került, a 2. hegyidandárt nagy veszteségei miatt ki kellett vonni az arcvonalból.

Lakatos vezérezredest német nyomásra május 5-én felváltották. Utódja, Beregfy Károly vezérezredes kicsinyessége és szigorúsága miatt a honvédség egyik legnépszerűtlenebb tábornoka volt. Csak nagyon rövid időt töltött csapatszolgálatban, a vezérkari tisztek az ő munkájából (A vezetés kézikönyve) mélyítették el elméleti tudásukat. Jellemző rá egy 1943-as parancsa: „Rólam az a hír terjedt el, hogy túl sokat követelek, túl szigorú és túl kemény vagyok, ezért egyesek félnek tőlem. Csak feltétel nélküli kötelességteljesítést, vasfegyelmet és kifogástalan rendet követelek. [...] Mindig kevesebbet követelek mástól, mint amennyit magam teljesítek. A katona csak szigorú és kemény lehet. Nem én vagyok túl kemény és szigorú, hanem azok, akik rólam ezt állítják, túl puhák és túl lanyhák a kötelességteljesítésben."

Az 1. hadsereghez az anyaországból folyamatos kiegészítések érkeztek annak érdekében, hogy a rábízott 150 kilométer hosszú arcvonalat biztosan tartani tudja. Május elején a német parancsnokság alatt álló magyar katonák élelmezési létszáma 210.000, júniusban 243.000,

júliusban 297.000 főt tett ki (a megszálló erőkkel együtt). A hadsereg frontján május–június hónapokban viszonylagos nyugalom uralkodott, kivéve a 27. könnyű hadosztály arcvonalát, ahol június 25-étől alárendelt erőkkel ugyan, de heves harcok folytak.

A keleti fronton eközben más seregtestek is harcoltak. A VIII. hadtest Breszt–Kovel–Pinszk–Luniniec térségében látott el vasútbiztosítási feladatokat 24.000 négyzetkilométernyi területen, de márciustól már reguláris erőkkel is érintkezésbe került. 1944 júniusában Horthy legféltettebb, és a 2. páncéloshadosztály után a honvédség legdrágábban felszerelt seregtestét, a lovashadosztályt a Pripjaty mocsaraihoz szállították.

Június 22-én Bagration fedőnévvel megindult a háború egyik legnagyobb szovjet offenzívája, amely napok alatt darabokra szaggatta a Közép Hadseregcsoport arcvonalát. A vereség mérete minden korábbit felülmúlt. A magyar megszálló erők szerencséjére a jelentősebb harci események a Pripjaty mocsaraitól délre játszódtak le, ezért a hadtest eleinte nagyobb veszteségek nélkül vissza tudott vonulni Varsó felé. A lovashadosztály viszont elsöprő túlerejű szovjet harckocsi- és gyalogos erők támadásába került. Néhány nap alatt az egységek 35 százalékos véres veszteséget szenvedtek, nehézfegyverzetük nagy része odaveszett. A harcokat mindennap 30–60 kilométeres visszavonulások nehezítették.

A Bagration hadművelet kiegészítő csapásaként július 13-tól megindult az Észak-Ukrajna Hadseregcsoport elleni szovjet támadás. Hamarosan a magyar hadsereg Dnyeszter előtti arcvonala vált a hadseregcsoport legkeletibb ívévé. A magyar csapatok azonban csak késve kaptak visszavonulási parancsot.

Július 22-én megindult a magyarok elleni csapás is. Másnap egy szovjet harccsoport már a 7. hadosztályt bekerítéssel fenyegette. Beregfy vezérezredes kapkodó döntései is súlyosbították a magyar csapatok helyzetét. A hadsereg egyetlen ütőképes tartaléka, a 2. páncéloshadosztály 24 óra leforgása alatt öt (!) különféle parancsot kapott, és ellentámadás helyett ide-oda meneteléssel kellett töltenie idejét. Beregfy tovább fokozta a káoszt azzal, hogy július 25-én a legválságosabb pillanatokban hirtelen elhatározással Bohorodzsanyból Tatarovba telepítette harcálláspontját, és emiatt ideiglenesen elvesztette csapataival az összeköttetést, a VII.

hadtest visszavonulási kérelmeit pedig „indokolatlan rémlátásnak” minősítette.

A szovjet csapatok elfoglalták Ottyniát, 25-én pedig Nadvornaja is elveszett. Ezzel a hadsereg is kettészakadt. Válságos helyzetet okozott az is, hogy a VI. hadtest alakulatai egyetlen visszavonulási úton, a Prut völgyében menekültek hátrafelé.

A szovjet csapatok a magyar fél szerencséjére nem üldözték teljes erővel a déli irányban visszavonuló csapatokat. A visszavonulás kérdése súlyos konfliktust robbantott ki a német és a magyar vezérkarok között. Vörös és Beregfy a kormányzó utasításának megfelelően dél felé, a Kárpátok irányába akarta vezetni csapatait, míg az OKH (a német szárazföldi csapatok főparancsnoksága)és az Észak-Ukrajna Hadseregcsoport a drogobicsi, azaz a nyugati irány védelmét tartotta fontosnak. Beregfy ebben a helyzetben teljesen csődöt mondott, és a csapatok irányítása is kicsúszott kezéből. Leváltására július 26-án került sor, utódjául Horthy Dálnoki Miklós Bélát, a kormányzói kabinetiroda vezetőjét nevezte ki.

A magyar csapatok a kibontakozó pánikjelenségek ellenére is helyenként sikeresen folytatták a harcot. Július 25–28-a között a 24. gyaloghadosztály és a 18. tartalékhadosztály tartotta Gyelatint a szovjetek rohamaival szemben, sőt ellentámadásokat is indított, és ezzel lehetővé tették a Prut folyó völgyében a visszavonulást.

Július 27-e és augusztus 10-e között a szovjetek felújították offenzívájukat, és négy nagyobb támadást indítottak a Tatár-hágó bevételére. A Sztavka július 27-én kiadott utasításában az 1. Ukrán Frontnak azt a feladatot adta, hogy foglaljon el hídfőállásokat a Visztula mentén, szállja meg a drogobicsi olajvidéket és a Kárpátok átjáróit Ungvár és Homonna térségében. Ez a feladat egyértelműen az Alföldre történő betörés előkészítését is jelentette.

Július végén egy ideig úgy tűnt, hogy a szovjet áttörés sikerrel járhat. Szovjet kézre került a Tatár-hágó előtt a Javornik-magaslat és a Makovica-magaslaton lévő arcvonalszakasz. Ezzel a VI. hadtest súlyos helyzetbe jutott, ugyanis ez volt az utolsó védhető szakasz a Tatár-hágó előtt. Kisbarnaki Farkas Ferenc csapatai augusztus 4-én megindították ellentámadásukat, magyar egységek és a német 4. hegyihadosztály augusztus 10-ig visszafoglalta a Hunyadi-állás elveszett támpontjait.

Legelőször a 25. gyaloghadosztály frontján alakult ki válságos helyzet, amely Mikulicsintől északkeletre a kulcsfontosságú Rokieta-magaslatot védte. Az egységet két oldalról átkarolták, egyes zászlóaljait bekerítették, a kötelékek teljesen felbomlottak. Farkas Ferenc altábornagy hadtestparancsnok elhatározta, hogy „a megingott fegyelem újbóli megszilárdítására a legerélyesebb rendszabályokat vezeti be. Ezek lényege: a csellengők azonnali összefogása, első vonalba való visszavezetése, szükség esetén elrettentő például helyszíni felkoncolása, ezenkívül válogatottan megbízható emberekből összeállított rendfenntartó tiszti, tiszthelyettesi és legénységi rajcsoportok. [...] A legkíméletlenebb megtorlás a jelszó.” A hadosztály mögött „felkoncoló különítményeket” állítottak fel.

A magyar csapatok ellenállása a beérkező erősítések és a drasztikus fegyelmezési eszközök hatására jelentősen megnőtt. Augusztus 9-én a német–magyar csapatok oldalirányú átkaroló támadása elérte a Prut folyót, és ezzel visszavonulásra kényszerítette a büntetőzászlóaljakkal is megerősített és állandóan támadó szovjet csapatokat.

Két hét alatt a hadsereg körülbelül 37.000 katonáját vesztette el, de harcképességét továbbra is meg tudta őrizni. Súlyos volt az anyagi veszteség is, ami a hadsereg teljes fegyverzetének átlag 20–35 százalékát jelentette. Az, hogy sikerült elkerülni a donihoz hasonló katasztrófát, több tényező szerencsés összejátszásának köszönhető: egyrészt a hadsereg-parancsnokság végig rendelkezett tartalékokkal, amelyekkel újra és újra fel tudta építeni az arcvonalat, másrészt az időjárási körülmények és a terepadottságok egyértelműen a védelemnek kedveztek. Sokat segített az utolsó pillanatban megjelenő német 4. hegyihadosztály is.

A 4. Ukrán Front szeptember 8-án ismét megindította támadását, hogy harapófogóba szorítsa a Kárpátokban védekező Dél-Ukrajna Hadseregcsoport három hadseregét. Szeptember 17-én a szovjet csapatok két helyen is átkeltek az ezeréves határon. Az előrenyomulás azonban az Árpád-vonal előtt elakadt.

Szovjet részről rendkívül veszteségesnek ítélték a harcokat. Október 15-ig a szovjet csapatok az Uzsoki- és a Vereckei-szorosban, valamint Kőrösmező térségében érték el az Árpád-vonal támpontjait. Csak Kőrösmezőnél és a Vereckei-szorosnál sikerült behatolniuk az első

védőövbe, de előrenyomulásuk itt is megállt. Az Árpád-vonal völgyzárai közül a kőrösmezői erőd sokáig bekerítésben is ellenállt, majd személyzete rendezetten visszavonult.

Október második felében az 4. Ukrán Front felújította az Árpád-vonal elleni támadásait. A vezérszállási erődöt ugyan bekerítették, de az kitartott, az Uzsoki-szorosban pedig egyáltalán nem sikerült teret nyerni. Csak a hegyi ösvényeken indított átkaroló támadások vezettek eredményre. Október 24-én emiatt az V. hadtest megkezdte visszavonulását, bár ezt a német seregcsoport-parancsnokság nem engedélyezte. Ekkorra éreztette hatását a meghiúsult, e kötetben külön fejezetben tárgyalt kiugrási kísérlet is, a harci kedv a nullpontra zuhant. Másnap elesett Szolyva, a Latorca völgyében három nagyobb csoportban mintegy 7500 magyar katona bekerítésbe került és megadta magát. Az 1. hadsereg 1944. november elejére gyakorlatilag megszűnt vezetési szervnek lenni. László Dezső vezérezredes feladata csak a személyi és anyagi utánpótlás biztosítása volt, a hadműveletekbe egyáltalán nem szólhatott bele. A korábban lelkes nácibarát tábornok egyre inkább apátiába esett.

AZ ORSZÁG HADSZÍNTÉRRÉ VÁLIK

A magyarországi hadműveletek kezdete

Magyarország Románia átállása után közvetlenül is hadműveleti területté vált. Hans Friessner vezérezredes Romániában harcoló Dél Hadseregcsoportja megsemmisítő vereséget szenvedett, állományának túlnyomó része, 650.000 ember fogságba esett vagy meghalt.

Az így keletkezett több száz kilométer hosszú üres arcvonal védelmére eleinte csak magyar csapatokat mozgósíthattak. A honvéd vezérkar az erdélyi territoriális erőkön felül az augusztus folyamán szervezett hét póthadosztályt, a Lengyelországból hazaszállítás alatt lévő huszárhadosztályt és a megszálló hadosztályokat, valamint az 1. magyar hadseregtől elvezényelt soralakulatokat használhatta csak fel, mivel az ország 1944 augusztusára már az összes mozgósítható seregtestét a Keleti-Kárpátokban álló frontra vezényelte.

A magyarországi harcokban kezdettől fogva számos német csapattest is részt vett, és szerepük az aktív harceseményekben idővel egyre inkább meghatározóvá vált. Magyar csapatokat szinte kezdettől fogva német parancsnokságoknak rendeltek alá, Fretter-Pico, illetve Wöhler Hadseregcsoport névvel a 2. magyar hadsereget a 8. német hadseregnek, a 3. hadsereget pedig a 6. német hadseregnek. Az állandó alárendelések oka elsősorban a bizalmatlanság volt: okulva Románia árulásából, minden eszközzel szerették volna megakadályozni a magyar csapatok átállását, Horthy Miklós kiugrási terveiről viszont pontos értesülésekkel rendelkeztek. Az alárendelések állandó konfliktust okoztak a német és a magyar vezérkar között. Vörös János vezérkari főnök állandóan tiltakozott a magyar vezetési szervek kikapcsolása ellen, de sikertelenül: a hadműveleti vezetés hadtestek, hadosztályok, sőt zászlóaljak szintjén is egyre inkább a németek kezébe csúszott.

Az első szovjet egységek augusztus 26-án az Úz völgyében, Úzvölgy-telep mellett érték el az 1941-es magyar határokat a Székelyföldön, majd másnap az Ojtozi-szorosnál is. Itt román csapatok már augusztus 25-én

megtámadták a 32. határvadász-zászlóalj egységeit. Románia kiugrása után a Sanatescu-kormány ultimátumban követelte Észak-Erdély kiürítését, és a román csapatok megkezdték felvonulásukat a határra.

A német vezetés először megtiltotta a magyar kormánynak, hogy katonai akciót kezdeményezzen Romániával szemben, mivel abban reménykedett, hogy a románokra támaszkodva úrrá tudnak lenni a helyzeten. Hamarosan fel kellett ismerniük, hogy erre esély sincs.

Létszám tekintetében a honvédség 1944. szeptember elején érte el maximumát: több mint 950.000 fős élelmezési létszámmal – amelyből mintegy félmillió tartozott a hadra kelt sereghez – többszörösen felülmúlta a térségben bevetett német haderőt. A pótalakulatok nehézfegyver-ellátottsága katasztrofális volt. A gépesítettség a nullához közelített. Előre tudni lehetett, hogy egy visszavonulás még ellenséges behatás nélkül is a felszerelés egy részének elvesztésével jár.

Az elégtelen felszereltségnél is súlyosabb gondot okozott a katonák egy részének motiváltsága, pontosabban ennek hiánya. Eleinte, a román átállás után az Észak-Erdélyben felvonuló katonáknál még mutatkozott lelkesedés. A visszavonulás és a szeptember folyamán bekövetkezett hatalmas veszteségek hatására azonban ez is elmúlt. A magyar parancsnokok beadványaiban állandóan visszatértek arra a megállapításra, hogy a katonák többsége teljesen vagyontalan földműves és munkás, és ezért nem érzi azt, hogy vesztenivalója lenne, sőt vagyoni helyzetéből adódóan a szovjet propaganda sikerrel szólítja meg őket. Ezekben a panaszokban közvetve a Horthy-rendszer húsz évének megsemmisítő kritikája is benne volt. Változtatni ezen a harckocsi kilövéséért ígért 5 hold földdel és hasonló javaslatokkal ekkor már nem lehetett.

Kivételt csak néhány elitalakulat, elsősorban a huszárok és az ejtőernyősök jelentettek. Ezeknél megadás csak ritkán fordult elő, sőt a debreceni páncéloscsata során sok alakulatától elszakadt huszár civil ruhában bujkálva a szovjet arcvonalon keresztül szökött vissza saját alakulatához.

A 2. és a 3. magyar hadsereg harcai

Augusztus 30-án megalakult a 2. magyar hadsereg Dálnoki Veress Lajos vezérezredes parancsnoksága alatt. Erői a Borsai-hágótól Nagyvárad térségéig, mintegy 300 kilométeres vonalon helyezkedtek el. A magyar csapatok összlétszáma szeptember első felében elérhette a 180.000 főt. Veress csapataival szemben Dél-Erdélyben a 4. román hadsereg vonult fel, 113.759 fővel. Ehhez szeptember 10-e után folyamatosan érkeztek be a 2. Ukrán Front csapatai is. Magyar–német túlerőről tehát a hadműveletek alatt egyáltalán nem beszélhetünk.

A magyar vezérkar terve az volt, hogy a 2. hadsereg csapataival a Déli-Kárpátok vagy rosszabb esetben a Maros vonaláig nyomul előre, és ott kísérli meg a szovjet csapatok feltartóztatását. Az ellenségeskedés már az augusztus 23-a utáni napokban megkezdődött, szeptember 4-én Marosvásárhelytől nyugatra viszont már komolyabb román betörésre is sor került, amit a határvadászok hatástalanítani tudtak.

Veress Lajos szeptember 5-én hajnalban Kolozsvár térségéből támadásra indította csapatait, és a meglepett román 4. hadsereg gyenge ellenállását leküzdve három nap alatt 65 kilométernyi mélységben egészen a Maros vonaláig nyomult előre. Szeptember 7-én Románia hadat üzent Magyarországnak. Másnapra a szovjet csapatok már csak 80–90 kilométerre voltak a 2. hadsereg Maros menti állásaitól és 9-én már el is érték a 7. és 9. póthadosztály arcvonalát. A délkeletebbre eső Székelyföldön már szeptember eleje óta harcok folytak, és kedvezőtlen földrajzi helyzete miatt a területet a lehető leggyorsabban ki kellett üríteni.

A 2. Ukrán Front főerőivel a dél-erdélyi hágókon keresztül északi irányba nyomult előre, hogy a Keleti-Kárpátokban harcoló német–magyar erők hátába kerüljön. Állományába 40 lövészhadosztály, 3 harckocsi, két gépesített és három lovashadtest tartozott, több mint 900 páncélossal, 10.000 löveggel és aknavetővel. A támadó szovjet–román alakulatok Torda előterében találkoztak a magyar főerőkkel, és a terepadottságok miatt itt kísérelték meg áttörni a frontot. Tordától nyugatra az Erdélyi-érchegység, keletre pedig a meredek partú és ezért igen jól védhető Maros zárta le a terepet, áttörni és az Erdélyben védekező csapatokat bekeríteni tehát a leggyorsabban a Torda–Kolozsvár műúton lehetett. Másrészt a német vezérkar azzal a lehetőséggel is számolt, hogy a tordai hídfő a legalkalmasabb pont a Dél-Erdély elleni esetleg később megindítható offenzíva megindítására.

A támadó és védekező mozzanatokat egyaránt tartalmazó tordai csata a magyar honvédség utolsó, saját parancsnokság alatt végrehajtott nagyobb szabású sikeres hadművelete volt. A hadművelet sikerében szerepet játszott az a tény is, hogy a védőket megfelelő és lőszerrel viszonylag jól ellátott tüzérség támogatta. A védelemnek kedvezett az Aranyos folyó Torda előtt szinte 90 fokban visszakanyarodó meredek északi partja, valamint az a tény, hogy a védelmi vonal homorú volta miatt a védekező tüzérség szinte a teljes csatateret tűz alatt tudta tartani. Szeptember 10-től október elejéig a szovjet hadvezetés állandó támadásokat indított, melyek mindkét oldalon súlyos veszteségekkel jártak (volt olyan nap, szeptember 23-a, amelynek folyamán a magyar fél 1200 halottat és sebesültet vesztett – ez több volt, mint a németek egyheti átlagos vesztesége a teljes olaszországi fronton). Szeptember 13-ától a harcok már közvetlenül a város szélén folytak, 15-étől pedig utcai közelharcra is sor került.

Nemcsak Tordánál, hanem a Bihar-hegységben harcoló 7. póthadosztály és a pót-hegyidandárok arcvonalán is több hétig próbáltak áttörni a túlerőben lévő román csapatok. Bár támadásaik nem vezettek áttöréshez, a magyar sikernek rettenetes ára volt: a 7. póthadosztály október végére egy zászlóaljnyi erőt sem tett ki, az 1. hegyidandár október 25-ére állományának 45 százalékát elvesztette, és hasonló veszteségeket szenvedett a 2. hegyi dandár is.

Október 4-én a magyar csapatok feladták a várost, miután a szovjet–román csapatok előrenyomulása már nemcsak Torda, hanem a 3. hadseregnél történt események miatt a teljes erdélyi csoportosítás bekerítésével fenyegetett.

A Szeged–Nagyvárad között 1944. szeptember elején felvonult 3. hadsereg felszereltsége teljesen alkalmatlan volt egy nagyhatalommal szembeni összecsapás sikeres megvívására. A hadsereg feladata a Kárpátok hágóinak elérése, de legalábbis a harckocsi-elhárításra alkalmasabb hegyi terepre történő kijutás volt. Heszlényi József altábornagy, a hadsereg parancsnoka azonban csak szeptember 13-án indíthatta meg csapatait, amikor a szovjet főerők már mindenütt átkeltek a Kárpátokon, az eredeti haditerv tehát már a megindulás pillanatában illuzórikussá vált.

A támadás eleinte sikerrel haladt előre. Az 1. páncéloshadosztály

délutánra letörte a román ellenállást és elérte Aradot, amelyet kiürítve talált. A város zömmel magyar lakossága boldogan szedte elő az elrejtett magyar zászlókat, és kitörő lelkesedéssel üdvözölte a magyar katonákat. Csak kevesen sejtették, hogy a „felszabadulás" csupán egy hétig fog tartani. Heszlényi altábornagy utasítására a magyar katonai közigazgatás sajnos hozzálátott a zsidóellenes intézkedések (gettósítás, sárga csillag viselése) bevezetéséhez is. Másnap az Ópálosi-szorosban a magyar csapatok a román védelmet már nem tudták áttörni. Ezzel szertefoszlott az a lehetőség is, hogy a szovjet harckocsihadtesteket védelemre kedvező terepen lehessen feltartani.

Malinovszkij marsall 1944. szeptember 15-én Moszkvából azt a parancsot kapta, hogy szeptember 30-ig jusson el az 1940 előtti magyar–román határig és október 7–10. között érje el a Tiszát. Szeptember 16-tól Temesvárra vasúton beérkeztek az első szovjet csapatok.

Szeptember 17-én a 2. Ukrán Front csapatai találkoztak a magyar erőkkel és két nap múlva ellentámadást indítottak. Mivel a szovjetek a döntést sokáig Torda térségében keresték, és utánpótlási vonalaik több száz kilométerrel hosszabbodtak meg, a magyar határon két hétig elmaradt a szovjet főerők támadása. A magyar hadsereg állapotát tekintve így is csoda, hogy az ekkor már felszaporodott szovjet lövész- és harckocsierőkkel szemben ellentámadásokra is futotta.

A szovjet vezetés Debrecen–Nyíregyháza–Csap elfoglalásával északi irányban akart előretörni, hogy bekerítse a Kárpátokban védekező 1. és 2. magyar, valamint a 8. német hadsereget. Közben a német hadvezetés is erőket összpontosított a térségbe: a Cigánybáró hadművelettel a 2. Ukrán Front Alföldre kijutott alakulatait akarták megsemmisíteni, hogy utána keletre kanyarodva birtokba vegyék a Kárpátok átjáróit. A szovjet csapatok azonban a hadműveletre nem hagytak időt. Október 6-án 627 harckocsi, valamint 22 lovas- és gyalogoshadosztály indult meg a mintegy 70 harckocsival és 8 hadosztállyal rendelkező 3. magyar hadsereg ellen, és rövid idő alatt darabokra szaggatta a páncélelhárítással nem rendelkező csapatok arcvonalát.

A német hadvezetés minden nélkülözhető erejével ellentámadást készített elő, hogy Szolnok és Nagyvárad felől az előretört szovjet hadtesteket bekerítsék, és saját, Erdélyben harcoló alakulataikat kimentsék az egyre

fenyegetőbb szovjet átkarolásból. Ennek következtében alakult ki október 9-e és 26-a között a debreceni páncéloscsata, a keleti front egyik legváltozatosabb helyzetekkel járó harckocsiütközete. Gyalogság hiányában a Tiszántúlon erre az időszakra gyakorlatilag megszűnt az összefüggő arcvonal: a német és szovjet páncélosok és lovashadosztályok csoportjai egyes helységeket a pillanatnyi helyzettől függően birtokba vettek, majd feladtak, és az „első vonal" e csoportok körül alakult ki.

A szovjet hadsereg ezzel párhuzamosan Szegedtől délre is offenzívát indított. Mivel ebben a térségben csak néhány zászlóaljnyi magyar és német katonaság tartotta a frontot, a szovjet csapatok már október 7-én átkeltek a Tiszán, három nap múlva elfoglalták Szabadkát és egy héten belül a Dunát is elérték. A magyarországi harcok miatt azonban a szovjet csapatok többsége hamar északra vonult, a Délvidéken a főszerepet a Szerbiából bevonuló kommunista partizánok vették át. Ők vették át a közigazgatási feladatokat is és ennek során tömegesen hurcolták el és gyilkolták meg a térség magyar és német lakosságát. A tömeges atrocitásokban a bosszú mellett szerepet játszott a homogén nemzetállam kialakításának igénye is, amelynek gondolata paradox módon a kommunista partizánoktól sem volt idegen.

Debrecen elfoglalása után a szovjet vezetés öt gyorshadtestét az északi irányú támadás azonnali folytatására utasította annak érdekében, hogy el lehessen vágni az Erdélyből visszavonuló német–magyar csapatok útvonalait. Október 21-én éjjel Nyíregyháza is szovjet csapatok birtokába került – és ezzel megszakadt a Dél Hadseregcsoport legfontosabb utánpótlási vonala.

Német és magyar csapatok azonban másnap bekerítették Nyíregyházát. Malinovszkij október 25-én parancsot adott a gyorscsoportoknak a másnapi kitörésre. A város néhány óra alatt ismét gazdát cserélt. Bár lakosságának többsége eleinte nem lelkesedett a háborúért, az elkövetett szovjet kegyetlenkedések miatt a közhangulat megváltozott. „Az utcán rengeteg ember, csaknem mindegyik sír, ölelik, csókolják a német katonákat. A meghatottságtól alig tudok írni. Meglett emberek, felnőtt férfiak, asszonyok, lányok könnyekkel a szemükben a felszabadultság néma meghatottságával köszöntik az előregördülő páncélkocsikat és autókat. A gyalogosok, autók, páncélosok mind-mind fel vannak virágozva. Nem tudom, honnan került elő ilyen hirtelen ennyi őszirózsa"

– írta naplójába egy helyi lakos.

Ami sokaknak a szabadság illúzióját jelentette, másoknak, elsősorban azoknak, akiket szomszédaik szovjetbarátság vádjával feljelentettek, halálos következménnyel járt. A városban több helyen nyilvánosan akasztottak fel katonaszökevényeket és „kollaboránsokat”.

A kiugrási kísérlet

Magyarország 1944. március 19-én bekövetkezett német megszállását követően Horthy Miklós kormányzó több kísérletet tett arra, hogy változtasson az ország bel- és külpolitikájának német függőségén. Miután Románia 1944. augusztus 23-án átállt a Szovjetunió oldalára, Horthy a válságos helyzetet kihasználva a németbarát Sztójay helyett új miniszterelnököt nevezett ki. Lakatos Géza vezérezredes már korábban szóba került erre a posztra.

Szeptember 7-én Horthy minisztereinek bejelentette, hogy fegyverszünetet szándékozik kérni. A miniszterek egyidejűleg megfogalmazták feltételeiket, valamint a németek részére egy ultimátumot, melyben közölték, hogy ha nem küldenek 24 órán belül 5 páncéloshadosztályt a dél-erdélyi szovjet támadás megfékezésére, akkor Magyarország kénytelen lesz fegyverszünetet kérni. Ezzel csak ellenkező hatást értek el: a németek azonnal megígérték az öt páncéloshadosztályt, egyúttal viszont felkészülhettek a kiugrás elhárítására. A másnapi minisztertanácsi ülésen a német fenyegetésektől megrettent miniszterek ráadásul visszavonták az előző napi ultimátumot.

Horthy ezután már csak a legszűkebb baráti környezetére támaszkodhatott. Szeptember 18-án felkérte a budapesti svéd követséget, hogy tájékoztassa az angol, amerikai és szovjet kormányokat arról, hogy elhatározta az ellenségeskedések beszüntetését, és kérte, nevezzék meg a helyet és időpontot, ahová és amikor megbízottait elküldheti. A szovjet csapatok ekkor már Battonya és Torda előtt álltak, de Horthy még mindig abban reménykedett, hogy Magyarországot az angolszászok fogják legalább részben megszállni. Ennek előkészítésére szeptember 22-én Náday István vezérezredest repülőgéppel Olaszországba küldte. A realitások miatt azonban szükségessé vált több vasat is tartani a tűzben: ezért szeptember 24-én az antifasiszta Magyar Hazafiak Szabadság Szövetsége vezetőit – báró Atzél Ede erdélyi földbirtokost, Faust Imre kommunista könyvkiadót és Dudás Józsefet, aki majd 1956-ban is fontos szerepet játszik – Horthy nem hivatalos delegációként elküldte a

szovjetekhez. A delegációt szeptember 26-án repülőgéppel Moszkvába vitték, ahonnan csak október 3-án értek vissza Budapestre. A küldetés eredménye csak egy halovány ígéret volt arra, hogy a békeszerződést illetően a „szovjet álláspont lényege, hogy jelentős etnikai tömbök ne maradjanak idegen uralom alatt." A szovjet fél fegyverszüneti ajánlata csak Magyarország kötelezettségeit tartalmazta, összhangban a szövetségesek „feltétel nélküli megadást" hirdető alapelvével, a szövetségesek esetleges kötelezettségvállalásairól nem esett szó.

Horthy Miklós 1944. szeptember végén kelt levele Sztálinhoz

„Tábornagy!

Végső veszélyben forgó népem nevében és érdekében fordulok Önhöz. A magyar nép nevében, amelyet ennek a háborúnak a kitöréséért semmiféle felelősség nem terhel. Ezer éven át, de különösen az utolsó évtizedben, népünk sorsát a szomszédos kolosszus befolyásolta. Ennek a befolyásnak a hatása alatt sodródtunk bele ebbe a Szovjetunióval folytatott szerencsétlen háborúba is.

Nyomatékosan kell hangsúlyoznom azt a körülményt, hogy szegény hazámat valósággal elárasztotta a németek »ötödik hadoszlopa«. Ez a nagyszabású behatolás ugyanakkor kezdődött, amikor német csapatok vonultak be Romániába és Bulgáriába is, amelyek eredményeképpen minden magyarországi megmozdulást, minden lépést közvetlen közelről figyeltek, s a legfontosabb hírek és jelentések soha nem jutottak el hozzám. Most szereztem tudomást arról, hogy a Kassát és Munkácsot ért légitámadás után Molotov külügyminiszter – a magyar követtel folytatott megbeszélés során – kifejezésre juttatta a Szovjetuniónak Magyarország iránt táplált békés törekvéseit. Ha ez megfelel a valóságnak, tragikus, mert nem ért el hozzám idejében.

Az igazság kedvéért tájékoztatni szeretném Önt arról, hogy mi soha senkitől nem akartunk még egy talpalatnyi területet sem elvenni, ha jog szerint nem illetett meg bennünket. Éppen ellenkezőleg, a románok foglalták el orosz szövetségesüktől Besszarábiát az első világháború után, a második világháború alatt pedig német segítséggel Oroszország déli részének jelentős részét igyekeztek megszerezni. Ezenkívül, amikor 1940-ben véget kívántunk vetni az erdélyi magyarsággal való kegyetlen bánásmódnak, ismét a románok voltak azok, akik Németország segítségéért folyamodtak, kérve Hitlert, hogy tegye lehetővé számunkra a bécsi döntéssel e terület legalább egy részének megtartását.

Amikor delegátusaimat teljhatalommal felruházva elküldöm a fegyverszüneti tárgyalásokra, kérem Önt, hogy kímélje meg ezt a szerencsétlen országot, amelynek megvannak a maga történeti érdemei, s amelynek a népe az orosz néppel oly sok közös vonást mutat fel.

Szíveskedjék hatalmas befolyását érvényesíteni szövetségeseinél, hogy népünk érdekeivel és becsületével összeegyeztethető feltételeket szabjanak, mert ez a nép valóban békés életet és biztonságos jövőt érdemel.

Megragadom az alkalmat, hogy Ön iránt, Sztálin tábornagy, legmagasabb nagyrabecsülésemet fejezzem ki.

Őszinte híve

Horthy s. k.

P. S. Minthogy csapataink még a határokon tartózkodnak, s erős német egységek tartanak bennünket megszállva, arra kérem, hogy levelemet bizalmasan kezelje mindaddig, amíg a helyzeten felül nem tudunk kerekedni."

Szücs László: Horthy levele Sztálinhoz 1944 őszén. In: Századok, 1970. 4. sz. 983–989. old.

Szeptember 28-án a hivatalos delegáció, Szent-Iványi Domokos rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter, Faragho Gábor vezérezredes és Teleki Géza a szlovákiai felkelők segítségével felvette a kapcsolatot a szovjet vezetéssel. Horthy október 11-én elfogadta a kapituláció feltételeit, mely szerint azonnal hadat kell üzennie Németországnak és meg kell támadnia a német csapatokat. Értelmezésében ez csak előzetes megállapodásnak volt tekinthető, mely után még további tárgyalások szükségesek, míg a szovjet fél abból indult ki, hogy az aláírást követően haladéktalanul tettekre kerül sor.

Horthy Miklós 1944. októberi 15-I hadiparancsa

„Honvédek!

Hőn szeretett hazánk szívében folyó pusztító harctól, a küzdő erőket számba véve, immár döntő, az országra nézve kedvező fordulatot nem várok. Ezért elhatároztam, hogy fegyverszünetet kérek. Mint a fegyveres hatalom legfőbb hadura, felszólítlak

benneteket, hogy honvédesküötökhöz híven, hűséggel és feltétlen engedelmességgel teljesítsétek elöljáró parancsnokaitok útján kiadott parancsaimat. További létünk attól függ, hogy a honvédség minden tagja a súlyos helyzetben kötelességtudó és végsőkig menő fegyelmezett magatartást tanúsítson.

Horthy Miklós"

Magyarország és a második világháború. Titkos diplomáciai okmányok a háború előzményeihez és történetéhez. Szerkesztette és az előszót írta Ádám Magda, Juhász Gyula, Kerekes Lajos. Kossuth Könyvkiadó, Budapest 1961. 482. old.

A németek a kiugrás szinte minden részletéről rendelkeztek információkkal, és a „Panzerfaust" haditervet dolgozták ki ellene. Szálasival előre megíratták hatalomátvételi proklamációját. Ekkor már ő volt a németek számára az egyedüli olyan politikus, aki mögött valamilyen belső tömegtámogatás állt, és akire biztonsággal számíthattak. A német biztonsági erők megszervezték a nyilasok felfegyverzését és a stratégiai pontok lerohanását, valamint a kiugrás főszereplőinek letartóztatását is. Első lépésként október 8-án elrabolták Bakay Szilárd budapesti hadtestparancsnokot, aki a kiugrás egyik kulcsemberének számított, és aki sikeres nyomozást vezetett a nyilas puccsisták ellen, már-már felfedve a Panzerfaust-akció részleteit is. Október 15-én reggel pedig elrabolták ifjabb Horthy Miklóst. Az események ettől fogva felgyorsultak: a felháborodott kormányzó előbbre hozta az eredetileg október 20-ára tervezett akciót. Aznap 12.30-kor beolvasták a rádióban a kormányzó már előkészített proklamációját, amelyben Horthy közölte, hogy Németország a háborút elvesztette, és ezért fegyverszünetet fog kérni.

A proklamáció nem érte el a kívánt hatást, mivel nem tartalmazott utasításokat a hadseregparancsnokok részére és Horthy sem vállalta konzekvensen a nyílt és egyértelmű szembefordulást a németekkel. A kiugrás egyéb részleteit a vezérkar elárulta vagy elszabotálta. A kijelölt csapatok nem jutottak el Budapestre, tétlen szemlélői maradtak a bekövetkező eseményeknek. Horthy ugyan október 11-én fogadta az antifasiszta Magyar Front képviselőit, a szociáldemokrata Szakasits Árpádot és a kisgazdapárti Tildy Zoltánt, de az antifasiszta erők felfegyverzése, sőt bevonásuk előkészítése sem történt meg.

A tervekből szinte semmi sem vált valóra. Vörös János, aki a kiugrás

részleteibe be volt avatva, a kormányzói szózat után a Színház utcába sietett, ahol a vezérkari főnökség magukból kikelt vezetői fogadták. Délután öt órakor a rádióban beolvastak egy nevével ellátott tájékoztatást, amely szerint a proklamációt nem szabad úgy értelmezni, hogy az ellenségeskedéseket azonnal be kell szüntetni, a harc további utasításig folytatódik. Miklós Béla, az 1. hadsereg parancsnoka vezérkari főnökével átment a szovjet csapatokhoz, de nem gondoskodott arról, hogy csapatai is kövessék őt. Veress Lajost, a 2. hadsereg parancsnokát parancsőrtisztjének árulása után a németek letartóztatták, Heszlényi altábornagy, a 3. hadsereg parancsnoka pedig be sem lett vonva az előkészületekbe, mivel németbarátnak számított. Nagy zavart okozott a proklamáció azon utalása, mely szerint a fegyverszünet megkötése nem befejezett tény, hanem csak lehetőség. (Lakatos miniszterelnök az eredeti „fegyverszünetet kötöttem" helyett „fegyverszünetet kérek"-re módosította a proklamáció szövegét.) Emiatt a tisztikar zöme nem érezte magát felhatalmazva az önálló cselekvésre, hanem további parancsokat várt. Horthy Budapesten is csak a testőrségére támaszkodhatott, a németek és a magyar jobboldal viszont gyorsan mozgósították erőiket. Hardy Kálmán altábornagyot, a Folyamőrség parancsnokát és Aggteleky Béla altábornagyot, Bakay utódját saját vezérkari tisztjei tartóztatták le.

Október 16-án a hajnali órákban a fegyveres SS Otto Skorzeny vezetésével megtámadta a Várat. Élénk lövöldözés kezdődött, a testőrség viszonozta a tüzet. A támadást csakhamar lefújták, Lakatos miniszterelnök parancsot adott a testőrségnek az ellenállás beszüntetésére, majd Veesenmayerrel együtt rábírta Horthyt a további ellenállás feladására. Még aznap kétszer is megkísérelték vele aláíratni Szálasi Ferenc miniszterelnöki kinevezését, amit a kormányzó megtagadott. Végül fia életére tett célzásokkal érték el, hogy Horthy a fürdőszobájában, csomagolás közben aláírta a kinevezést.

A HÁBORÚ UTOLSÓ HÓNAPJAI

Nyilas uralom Magyarországon

Szálasi Ferenc kormánya koalíciós kormány volt: a tovább szolgáló, Magyar Élet Pártja színeiben politizáló miniszterek mellett helyet foglaltak benne kisebb szélsőjobb pártok képviselői is. Szálasi szemében a kormány ezért csak ideiglenes jelleggel bírt. Saját magának október 27-én a Parlament két házának együttes ülésén a „nemzetvezető" címet adományozta, november 4-én pedig a Szent Korona előtt letette a miniszterelnöki esküt. Politikája biztos érvényesítése érdekében minden minisztériumba nyilas pártmegbízottat küldött és nemzetpolitikai irodákat létesített, de ugyanilyen pártmegbízottak tevékenykedtek az összes nagyobb üzemben és közigazgatási egységben is. Kabinetként a nemzetpolitikai irodák küldöttei alkották a „Nemzetvezető" Munkatörzsét.

Szálasi Ferenc (1897–1946)

1897-ben született Kassán kistisztviselői családban. Hivatásos tisztként a tiroli császárvadászok kötelékében harcolta végig az első világháborút (három fiútestvére szintén katonatisztként szolgált). 21 éves korában már rohamzászlóalj parancsnok volt, bátorságáért megkapta a III. osztályú Vaskorona rendet. Ideológiai nézetei autodidakta olvasmányaiból alakultak ki, az 1920-as évek elejétől kezdett a munkásság kérdéseivel foglalkozni. 1935-ben nyugdíjaztatását kérte, hogy nyíltan is a politikával foglalkozhasson. Politikai programját saját maga által alkotott fogalmai miatt csak kevesen értették („rögvalóság", „konnacionalizmus", „aszemitizmus" stb.). Pártjának államellenes és kommunisztikus tervei, valamint felekezet elleni izgatás vádjával többször is bíróság elé állították, 1938 nyarán 3 év fegyházbüntetésre ítélték, amiből csak 1940 szeptemberében amnesztiával szabadult. Mialatt börtönbüntetését töltötte, pártja a legnagyobb ellenzéki erővé vált és az 1939-es választáson 900.000 szavazatot szerzett.

Német részről őt és pártját 1944 nyaráig nem tekintették partnernek, mivel a

nyilasok önállóskodásuk és politikai programjuk miatt kezelhetetlennek tűntek. Szálasi realitásérzékét mutatja, hogy már 1944 tavaszán felvetette Veesenmayernek, hogy nekik is volna igényük Németországba magyar teljhatalmú megbízott kiküldésére. Veesenmayer közbevetését, hogy végül is nem Magyarország szállta meg Németországot, nem is értette. 1945. február 9-én levelet intézett Hitlerhez, amelyben azt követelte, hogy a Dél Hadseregcsoport parancsnokságát legalább szimbolikus formában ő gyakorolhassa, valamint azt, hogy parancsnoklási joga legyen a magyar SS-alakulatok felett. Választ természetesen nem kapott. Hadifogságba esése után kiadták Magyarországnak, a népbíróság halálra ítélte és kivégezték.

A nyilas párt még 1944-ben is mintegy 100.000 tagot képviselt. A tagság azonban jelentős módosuláson ment át az 1939-es állapotokhoz képest. A párt értelmiségi bázisa jelentősen beszűkült, és egyre inkább a lumpen elemek túlsúlya vált nyilvánvalóvá. A hatalomátvétel után Szálasi ideiglenes tagfelvételi tilalmat rendelt el, mivel nézetei szerint a párttagság egy legfeljebb 1 százalékos szűk elitet képviselhet a társadalmon belül. Tervek szerint a társadalom hungarista nevelését a szakszervezeteket helyettesítő Dolgozó Nemzet Hivatásrendje és a Hungária Rend nevű tömegszervezet végezte volna.

A hatalomgyakorlás rövid ideje miatt a nyilasoknak nem sikerült szinte semmit sem megvalósítani forradalmi társadalmi elképzeléseikből, csupán a zsidó vagyon szétosztogatására volt részleges lehetőségük. Szálasi programja a „feudális-kapitalista" Horthy-rendszer megsemmisítése és a majdnem teljes körű államosítás volt. Gesztusként hatalomra jutása után betiltotta a társadalmi címek (nagyságos, tekintetes stb.) használatát, megszüntette a tiszti kasztrendszert és eltörölte a sokak életét megkeserítő házasodási kaució intézményét. A Horthy-rendszerben tisztek csak akkor házasodhattak meg, ha az ara akkora vagyonnal rendelkezett, ami az „állásszerű" életmódhoz elegendő volt – ez viszont annyira magasan volt megállapítva, hogy sok vezérkari tiszt számára szinte lehetetlen volt előteremtése. Figyelemre méltó Szálasi külpolitikai gesztusa, mivel első üdvözlő táviratát nem Adolf Hitlernek, hanem a testvéri mozgalomnak tekintett román Vasgárda vezetőjének, Horia Simának küldte. Tervei szerint az általa képviselt új ideológia, a Hungarizmus a konnacionalizmus, azaz az egymás mellett élő nemzeti ideológiák alapján állva rendezte volna újra a „Kárpát-Duna Nagyhaza",

illetve a történelmi Nagy-Magyarország mellett Horvátországot és Boszniát is egyesítő Hungária Egyesült Ősföldek politikai és gazdasági viszonyait. Szálasi külpolitikai gondolatai is radikálisan eltértek minden korábbitól, ő ugyanis elvetette a történelmi jogokat, a zsidókat leszámítva nem ismert alsóbb- vagy felsőbbrendű népeket és elvetette az asszimiláció minden formáját. Hitt abban, hogy a magyar–japán összefogás segíteni fogja a hungarizmus elterjedését, olyannyira, hogy még 1944. december 4-ei berlini látogatása alkalmával is fontosnak tartotta, hogy felkeresse a berlini japán követet és ott eszmét cseréljen a tervezett magyar–japán gazdasági kapcsolatokról és az általa „turanizmus" névvel feltételezett japán politikai ideológiáról. Tervbe vette a „Kelet-ázsiai Nagytér Minisztérium" felállítását is, de erre végül nem került sor.

A nyilas kormány kihirdette az ország totális mozgósítását. Magyarország még ekkor is mintegy 1.500.000 hadra fogható, de csak részben kiképzett hadkötelest tudott volna mozgósítani, amire a fegyverzet és felszerelés hiánya miatt nem kerülhetett sor. A német kormány is felismerte ezt, és ezért 1944. október 23-án Bécsben megállapodás született 4 magyar hungarista, és 4 magyar fegyveres SS-hadosztály felállításáról. A német hadvezetés azonban alig biztosított anyagot és lehetőséget a hungarista hadosztályok felállításához. Feltehetően a magyarokkal szembeni bizalmatlanság miatt inkább az SS-en belül, magyaroktól független alakulatok felállítását támogatták. A magyarországi toborzóirodákban hat hónapos kiképzést, modern fegyvereket és a magyarnál sokkal magasabb szociális ellátást ígértek. Néhány hét alatt több tízezer ember jelentkezett, zömmel azért, hogy ne kelljen azonnali behívóval a frontra mennie. A magyar SS-alakulatok közül csupán néhány harccsoportot vetettek be, a „Hunyadi" és „Hungária" SS-hadosztályok, amelyek felszerelésüket csak 1945 áprilisában kapták meg, harc nélkül Bajorországban kapituláltak.

A nyilas családjogi törvénytervezet (részletek)

„2§. 3. /3/. A Hungarista Magyar Birodalom főéletformák szerint ötféle családot ismer, éspedig 1/ a nemzetfenntartó paraszt, 2/ a nemzetépítő munkás, 3/ a nemzetvezető értelmiségi, 4/ a nemzetvédő katona, s végül 5/ az életjáradékos családot.

3§. A Hungarista Magyar Birodalom jellege parasztállam, ezért a parasztcsaládok száma nem csökkenhet.

(…)

13§.11. A családfő köteles a családban feleslegként jelentkező erkölcsi, szellemi és anyagi erőt az üzem, telephely, a társközösség rendelkezésére bocsátani.

(…) /5/ A családfő köteles felajánlani a Hungarista Birodalmi Otthon részére azokat a kiskorú és a Hungarista Birodalmi Otthon javaslata vagy az orvos bizonyítványa alapján a bíróság által kiskorúsított családtagokat, akik erkölcsi, szellemi és anyagi vonatkozásban beszámíthatatlannak, a társközösségre nézve terhesnek vagy bármilyen tekintetben veszélyesnek minősülnek.

(…)

16§. Meg kell fosztani családfői hatalmától azt a családfőt, aki a család erkölcsi, szellemi, anyagi érdekeit veszélyezteti azáltal hogy 1) erkölcstelen életet él, 2) rosszul gazdálkodik, 3) pazarol, 4) nyereségvágyból vagy más aljas indokból elkövetett bűncselekmény miatt mint tettest vagy részest szabadságvesztésre ítélik. (…)

17§. Ha a családfő meghal vagy egészségileg alkalmatlanná válik, a Hungarista Birodalmi Otthon jelöl ki új családfőt.(…)

/3/ A családfői hatalom megszűnését (…) A HBO állapítja meg, ugyancsak a HBO intézkedik az új családfő kijelölése iránt. (…)

22§. Fel kell bontani a házasságot, ha 4 éven belül gyermek nem születik és a házas felek nem hajlandóak gyermeket örökbe fogadni.(…)

27§ /1/ Minden anya köteles a fogamzás megtörténtét a HBO által kijelölt helyi szervnél a fogamzástól számított két hónapon belül bejelenteni

30§. Házasságon kívül született gyermek sorsáról a Hungarista Birodalmi Otthon határoz (…)

31§. /2/ Az a személy, aki akár pénzzel, elhelyezéssel, tanáccsal, eszközök nyújtásával vagy személyes beavatkozással az anyának segít abban, hogy méhmagzatát elpusztítsa, bérgyilkosnak minősül,

32§. /3/ Csírátlanítani kell:

1/. a zsidó vagy cigány férfit, ha nem zsidó vagy nem cigány nővel nemileg érintkezett

2/. a súlyos természetes örökletes alkati hibában szenvedőket, ha a nemi érintkezés készsége megállapítható

3/. az idült alkoholistákat, a bűnöző hajlamúakat vagy bármilyen súlyosabb természetű káros szenvedéllyel terhelteket, ha megállapítható hogy hajlamukat átörökíthetik.

/4/ Ivartalanítani kell:

1/. a rendellenes nemi ösztönnel terhelteket,

2/. a nem gyógyuló nemibeteg férfit vagy nőt, ha más-más személyt ismételten megfertőzött,

3/. a zsidó vagy cigány férfit, ha nem zsidó vagy nem cigány nővel ismételten érintkezett.

33§. Feslett életűnek minősül az a nő, aki a jó ízlést sértő módon vagy egyidejűleg több férfival viszonyt folytat (…), aki bár egy férfival folytat viszonyt, de ebből a viszonyból gyermeke nem származik (…) Feslett életű nőt gyógyítás céljából a Hungarista Birodalmi Otthon intézeteiben kell elhelyezni, ahonnan csak szakmai kiképzés után és gyógyultan távozhat.

34§. Az a nagykorú férfi vagy nő, aki nem családfő, önálló háztartást nem vezethet."

Magyar Országos Levéltár, K814-Mf-x-7076-16.729

Magyar részről 1944. október 15-e után a személyi és az anyagi pótlás szinte teljesen megszűnt. A magyar honvédség harcértéke 1944. október 15-e után rohamosan csökkent. A 16–18 éves fiatalokat, akik korábban a „Levente" szervezetben kaptak felületes katonai kiképzést, egy páncélököllel ellátva harcba vetették, vagy németországi kiképzőtáborokba szállították.

Magyarország a német vezetés számára nyersanyagai (kőolaj, bauxit, mangán) és stratégiai helyzete miatt nélkülözhetetlennek számított. Ezzel függ össze az a tény, hogy 1944 végétől Magyarország a keleti front, sőt az európai világháború főhadszínterévé vált. Hitler a háború utolsó szakaszában sehová sem csoportosított át annyi csapatot, mint Magyarországra. A bauxit- és a mangánlelőhelyeknél is fontosabbak voltak a zalai és a magyar határtól nem messze található zistersdorfi kőolajkutak. Ebben az időben a Harmadik Birodalom gyakorlatilag már csak Magyarországon tudott üzemanyagot előállítani, mivel a szintetikus benzin gyártását a szövetséges bombázások megsemmisítették.

1945 elején a keleti fronton bevetett német harckocsierők fele már Magyarországon tevékenykedett, 1944 decembere és 1945 márciusa között a német hadvezetés nem kevesebb mint öt támadást indított annak érdekében, hogy a kezdeményezést visszaszerezze. Ennek következtében a magyar hadszíntér veszteségei is hatalmasak voltak.

Német részről megpróbálták a magyar gazdaságot és a magyar hadkötelességeket, amennyire csak lehet, bekapcsolni a hadviselésbe. Bár Beregfy, aki a nyilas kormány honvédelmi minisztere lett, ígéretet tett 190.000 személy átadására, de 1945 márciusáig csak 5000 főt adtak át. Sokkal jelentősebb volt a magyar honvédség már meglévő egységeinek beolvasztása a német hadosztályokba. Az így szétszóródott harccsoportok harcértékét nem szabad alábecsülni, még 1944 novemberében is ezek adták a térségben bevetett tüzérség 57 százalékát, a nehéz páncéltörő ágyúk 44 és a gyalogság 61 százalékát!

Ismeretlen túlélő visszaemlékezése a Duna-parti kivégzésekre

„Utánam anyám lett kihallgatva, 67 éves asszony, meztelenre vetkőztették és hárman gumibottal összeverték, mikor leesett, rátapostak, haját kiszakították, és engem kihívtak (…) mire újra hárman összevertek. És anyámmal együtt visszadobtak a fürdőszobába, ahol kb. 25-en voltunk. Anyám annyira meg lett verve, hogy 3-szor fennakadt a szeme és álla leesett, földre ültem és anyám fejét az ölembe vettem. Az (…) idősebb asszony segített, és adott vizet hogy anyámat felmossam. Éjjel 12 órakor le kellett menni a pincébe, ahol kb. 30 pribék állt sorfalat és mind a harmincnál gumibot, szíj és bot volt, mind ütött, vert. A pincéből a mosókonyhába értem, ahol már kb. 30 ember volt, akikből ömlött a vér. A pincében fiatalabb nőket meztelenre vetkőztetve gumibottal vertek. Utána az előcsarnokban Bokor nyilas felszólított, hogy most kérjek egy hungarista pofont. A pofon után az ajtóba kellett állni, mikor aztán belémrúgtak. Ugyanezt csinálták kb. 60 éves asszonyokkal, úgy ütöttek, hogy leestünk. 3 órakor kettesével bőrszíjjal összekötöztek és útba igazítottak, állítólag a gettóba. Én állandóan figyeltem, hogy a puskát és golyószórót hogy viselik. A Lánchídon német őrség volt, kik továbbengedték a 45–50 főnyi csoportot. A Lánchídon súlyba vették a fegyvert, ez gyanús volt nekem. Én kezdtem a szíjat meglazítani. Én egy Guttmann nevű fással voltam összekötve, ki alsónadrágban és ingben volt. A Lánchídról lekanyarodva a Duna partra, már teljesen kilátástalan volt a helyzet, amikor anyámat elengedtem, és a szíjat teljesen kikötöttem. 20

méternyire megállítottak és felszólítottak minket, hogy álljunk a partra a Duna felé fordulva, mert agyonlőnek. Én elsőnek értem le a partra Guttmann úrral, mire egy alacsony zömök kis bajuszú, ki a pribékek vezetője volt, felállított, hogy jöjjek beljebb, én úgy tettem és fejest ugrottam a Dunába, géppisztollyal lőttek utánam. A vízben hallottam, mikor kivégezték az ötven főt."

Források Budapest történetéhez 1919–1945. Szerkesztette Szekeres József. Budapest Főváros Levéltára, 1972. Budapest, 571. old.

A nyilas terror keretében október 26-án „Nemzeti Számonkérő Szervezet" néven külön szervezetet állítottak fel a katonaszökevények, defetisták és zsidók üldözésére. Ennek tagjai tömeggyilkosságok és rablások sorozatát követték el. A nyilasok államigazgatási tevékenysége 1944. november végétől csak a Dunántúl északi részére és Budapestre szorítkozott. A kivégzések különösen sok áldozatot szedtek a fővárosban, ahol még ebben az időben is több mint 150.000 zsidó élt. Közülük mintegy 3000–4000 ember vált a többnyire Duna-parton végrehajtott gyilkosságok áldozatává. November közepétől a védettséggel rendelkező zsidókat a XIII. kerületi „nemzetközi gettóba", mintegy 60.000 embert pedig a VII. kerületi gettóba zsúfoltak össze, december elején utóbbit fallal is körülkerítették. Élelmiszer és fűtőanyag csak minimális mennyiségben állt rendelkezésre. Ezzel párhuzamosan gyalogmenetben mintegy 50.000 személyt hajtottak a német–magyar határon épülő „Birodalmi Védőállás" felé, a lemaradókat agyonlőtték. December elején a nyilas kormányszervek Budapestről Kőszeg környékére települtek. Szálasi Velem községben alakította ki támaszpontját és napi ügyekben egyáltalán nem vett részt: minden idejét a Hungarizmus ideológiájának kidolgozására fordította és csak néha vállalkozott egy-egy „országjáró körútra" az uralma alatt álló három vármegyében. Hasonlóan jártak el munkatársai, akik az Országépítési Irodában az ország évekre előre tervezett élelmiszer- és ruházati szükségleteit számolgatták. Közben néha ülésezett a parlament is, amelynek hiányzó képviselői helyeit a nyilasok részben saját jelöltjeikkel töltötték fel, a régi képviselők kétharmada ugyanis bojkottálta az üléseket.

A nyilas terror hatására több ellenállási szervezet is akcióba lépett. Legismertebb közülük az 1944. november 9-én az antifasiszta

egységfrontot képviselő Magyar Frontból létrejött Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottsága nevű szervezet, amelynek vezetője Bajcsy-Zsilinszky Endre és Kiss János nyugalmazott altábornagy volt. Árulás miatt azonban a vezetők és tagok nagy részét november 22-én letartóztatták és kivégezték.

Miután a Vörös Hadsereg politikai szervei a megfelelő küldötteket összegyűjtötték, a „másik Magyarország" is a politikai porondra léphetett. Debrecenben december 22-én megalakult az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Nemzeti Kormány. Létrejöttét a szovjet kelet-európai politikai tervek határozták meg, amelyek formailag koalíciós alapon, de gyakorlatilag a kommunista párt irányítása alatt működő kormányok felállítását jelentették. Miniszterelnöknek az 1. hadsereg volt parancsnokát, Dálnoki Miklós Béla vezérezredest nevezték ki. A kormány december 28-án hadat üzent a tengelyhatalmaknak, 1945. január 20-án pedig fegyverszünetet kötött a szövetségesekkel. A fegyverszüneti megállapodásban szereplő nyolc magyar hadosztályt azonban a szovjet vezetés nem kívánta felállítani, az Ideiglenes Nemzeti Kormány viszont semmilyen ipari háttérrel sem rendelkezett. Kéri Kálmánnak és társainak köszönhetően 1945 márciusára szerveződött meg két hadosztálynyi erő, amelyek a háború befejeződése miatt csak vasútbiztosító szolgálatot láthattak el.

A Budapest elleni offenzívák

Sztálin október 28-án parancsot adott Budapest „menetből történő" bevételére. A gyorsasághoz azért ragaszkodott, hogy megelőzze az esetlegesen partraszálló angol csapatokat Magyarországra érkezésükben. Ezzel kezdetét vette a második világháború egyik leghosszabb és legvéresebb városostroma.

Eleinte úgy tűnt, hogy a támadás sikerrel járhat. Malinovszkij csapatai november 3-án elérték a Ferihegyi repülőteret és elfoglalták Kispestet. A támadás lendületét a debreceni csata után felszabaduló és Budapestre irányított további német erősítések lefékezték, sőt november 7-ig a Vörös Hadseregnek fel kellett adnia az elfoglalt területek egy részét. Sztálin és a szovjet vezérkar is elégedetlen volt a főváros előterében harcoló 2. Ukrán Front sikertelensége miatt, különösen azért, mert az összes szovjet front közül Malinovszkijé volt az egyik legerősebb, mégis lassan haladt csak előre. A hadműveletekbe ezért a Szerbiában tevékenykedő 3. Ukrán Front vezetőjét, Tolbuhin marsallt is bevonták.

Sztálin és Churchill megbeszélése

A budapesti csata előzményei még 1944. október elején keresendőek. Debrecen környékén javában tombolt a 2. Ukrán Front és a Dél Hadseregcsoport közötti páncéloscsata, amikor Moszkvában Budapest szempontjából sorsdöntő eseményekre került sor. 1944. október 9–13. között Churchill Moszkvában tárgyalt. A tárgyalások lényege Kelet-Európa jövője és az angol–szovjet érdekszférák kérdése volt. Churchill nyíltan felvetette Sztálinnak, hogy célszerű volna az egész térség felosztása „befolyási övezetekre". Abban reménykedett, hogy bizonyos koncessziók kiharcolásával megmentheti a menthetőt. A szemtanúk szerint enyhén illuminált brit miniszterelnök ráfirkantotta egy cédulára az egyes államok nevét, és százalékban kifejezve az oroszok, illetve a többiek („the others"), tehát a nyugati szövetségesek számára juttatandó befolyást:

Románia 90%–10%

Bulgária 75%–25%

Magyarország 50%–50%

Jugoszlávia 50%–50%

Görögország 10%–90%

Sztálin habozás nélkül kipipálta a sorsdöntő dokumentumot. Churchill egy világosabb pillanatában aggodalmaskodni kezdett a kérdés ennyire cinikus elintézése miatt és azt mondta Sztálinnak: „Nem fogják-e esetleg frivolnak tartani, hogy mi ezeket a milliók sorsát érintő kérdéseket ilyen kutyafuttában intézzük el? Égessük el a cédulát." Sztálin azonban nyugalmat tettetett és csak annyit felelt: „Tartsa csak meg." Másnap reggel Molotov Anthony Eden brit külügyminiszterrel tovább folytatta az alkudozást: Magyarország és Jugoszlávia esetében feltornászta a követelést 75-75 százalékra és cserébe valamivel több részesedést ajánlott fel a briteknek Bulgáriában. Tartalmilag Sztálin Bulgáriát leszámítva be is tartotta a megállapodást: Jugoszláviával szemben 1948-ig türtőztette magát és a görög kommunista partizánmozgalmat sem támogatta, csapatokat sem küldött ide, holott erre elvileg lehetősége lett volna. Magyarország esetében azonban az önmegtartóztatásra nem volt semmi oka, hiszen a Vörös Hadsereg az ország felét ekkor már elfoglalta, miközben a brit erők még több száz kilométerre voltak a magyar határtól.

Tolbuhin csapatai november 6-án Mohács térségében kialakították az első hídfőjüket a Dunán. A front a Dunántúl déli részén november 15-e után összeomlott és egyre inkább nyugatra tolódott. Hasonlóan válságosra fordult a helyzet a Budapesttől északkeletre húzódó arcvonalon. November végén már kirajzolódott, hogy Tolbuhin csapatai heteken vagy akár napokon belül elfoglalhatják a Dunántúl délkeleti részét, és délnyugatról megközelíthetik Budapestet. A várost kelet felől támadó Malinovszkij feltehetően nem akart senkivel sem osztozni Budapest bevételének babérjain. Csak ezzel magyarázható, hogy a front 2. gárda-gépesítetthadtestének és a 46. hadseregnek megparancsolta az egyébként nagyon kockázatos és az adott helyzetben hadászatilag felesleges dunai átkelést, hogy Budapestet Tolbuhint megelőzve az ő egységei karolhassák át nyugatról. A hadművelet értelmetlensége mellett a magyarországi harcok legveszteségesebbjének is bizonyult.

Hitler utasítására a német hadvezetés már december első felében komoly

erősítéseket küldött a Dunántúlra azzal a szándékkal, hogy visszafoglalja az elvesztett területeket, és a Duna mentén szilárd arcvonalat hozzon létre, mely ezáltal csekélyebb erőkkel is tartható. A támadást azonban üzemanyag- és lőszerhiány, valamint a kedvezőtlen időjárás miatt többször el kellett halasztani, először december 20-ára, majd 22-ére.

A szovjet tábornokok kihasználva azt, hogy a T-34-es harckocsi terepjáró képessége sokkal jobb volt, mint a német páncélosoké, a rossz idő dacára december 20-án megindították csapataikat. December 22-én a szovjet csapatok 10 kilométerre megközelítették Bicskét, mely a legfontosabb vasúti csomópont volt Budapest irányában. Másnap Bicske is elesett, és ezzel megnyílt az út Buda felé.

Budapest védelméhez egyedül Adolf Hitler ragaszkodott. November 23-án adta ki első utasítását, melyben elrendelte, hogy a fővárost háztól házig vívott harccal kell védeni, tekintet nélkül a lakosságra és az okozott károkra. December 1-jén a fővárost erőddé nyilvánította. Budapest nyugati irányból való védelmére azonban sem a német, sem a magyar parancsnokságok nem készültek föl. A budapesti védősereg élelmezési létszáma mintegy 95.000 főt tett ki, de ebből több tízezer ember fegyverekkel sem rendelkezett. A főváros német és magyar parancsnokainak a csapatok ellátása is jelentős gondot okozott. A város csak papíron volt erőd, az előírások szerinti, több hónapra elegendő élelmiszerkészlet betárolása meg sem kezdődött.

Thuróczy György rohamtüzér főhadnagy visszaemlékezése a Budapest előtti harcokról

„A védővonal előtt jól kiépített kettős drótakadály. Előtte orosz katonák hullahalmaza képtelen pozíciókban. Ki tudja hányadik sikertelen támadó hullám áldozatai? (…) Még ki sem szállok az oldalkocsiból, látom, hogy két »rotüs« (rohamtüzér) egy vergődő emberi roncsot húz ki a halottak közül. A kettős drótsövényt előzőleg átvághatták, s most a résen át cipelik a vonagló testet, majd leteszik a futóárok külső peremére. A fiatal, kopaszra nyírt mongolos pofacsontú katona fekszik a hátán. Most csak a szája mozog. Két lábszára, és két alsókarja hiányzik. A csonkulásokon vérrel és avarral kevert vastag földréteg. Közel hajolok hozzá. »Budapeszt… Budapeszt…« suttogja. Agonizál. (…) Ott kering bennem a gondolat: »Budapeszt… Budapeszt…« gazdag zsákmányok, gyönyörű nők városaként lebeghetett a szeme előtt. Akkor hirtelen, magamnak is váratlanul,

előrántottam a pisztolyomat, csőre töltöttem, a haldokló halántékához tartottam, és lőttem. Action gratuite volt-e vagy euthanasia szándéka, avagy a tudat által utolérhetetlen gondolatösszegzés, amely egyazon időben zajlott a mozdulatsorral, nem tudom. A szovjet katona homlokán ütött bíborszegélyű kis lyuk azok közé a háborús sérüléseim közé tartozik, amelyek soha nem gyógyulnak be."

Thuróczy György: Kropotov nem tréfál. Hajdú-Bihar Megyei Könyvtár, Debrecen, 1993. 103. old.

Malinovszkij marsall 1944. december 29-én Sztálin hozzájárulásával megadásra szólította föl a német–magyar helyőrséget. A feltételeket átadó két szovjet százados küldetése sikertelenül végződött. Az ultimátumot Budán Ilja Afanaszjevics Osztapenkónak, Pesten Steinmetz Miklós századosnak kellett volna átadnia. Steinmetz el sem érte a német vonalakat, az Üllői úton elhelyezett aknára futott és ezeken robbant fel, Osztapenko a visszaúton véletlen aknatalálatot kapva meghalt.

Az ultimátum elutasítása után a szovjet offenzíva nem váratott sokáig magára. Közel ezer ágyúcsőből zúdult órákig tartó pergőtűz a fővárosra, a házak fölött szünet nélkül zúgtak a bombázó repülőgépek, és szórták halált hozó terhüket. A csak első világháborús méretekhez hasonlítható pergőtűz 3 napon át, napi 7–10 órán keresztül tartott, ha meg elhallgatott, az állandó légitámadás következtében volt életveszélyes nappal az utcán tartózkodni. Közel egymilliónyian kezdték meg életüket a zsúfolt pincék mélyén, kezdődött el sok helyütt a tetvesedés, vagy pusztultak bele abba, hogy telitalálatot kapott valamelyik óvóhely. Egyre több katonaszökevény vagy hamis papírokkal rejtőző, zsidónak számító magyar húzta meg magát a zsúfolt, föld alatti világban. Az ő kiszolgáltatottságuk volt a legnagyobb, akár csak a VII. kerületi gettóban és a védett házakban élőké. A gettóban temető hiányában a halottakat a Klauzál téren és a Dohány utcai zsinagóga kertjében farakásszerűen halmozták fel. Néhány elszánt ember még ekkor is vállalkozott embertársai mentésére. Szalay Pál és Raoul Wallenberg az utolsó pillanatban megakadályozta a gettó megsemmisítését, mások, mint például Sztehlo Gábor gyermekotthonokban bújtatták el a szüleiket elvesztett zsidó gyerekeket.

Raoul Wallenberg (1912–1947?)

A budapesti zsidóság fő embermentője a svéd Raoul Wallenberg volt. Ismert nagyiparos családban született, 1942-ben utazott először Magyarországra mint külkereskedő. 1944 júliusában kormánya és az amerikai Háborús Üldözöttek Hivatala kezdeményezésére ismét Budapestre utazott és megszervezte a svéd követség humanitárius osztályát. Folyamatosan adott jelentéseket a zsidóellenes intézkedésekről. A nyilas hatalomátvétel után felhatalmazás nélkül állampolgárságot igazoló menleveleket kezdett el kiállítani. Ezt az akcióját a svájci és a vatikáni, az El Salvador-i és a portugál követség, valamint a Nemzetközi Vöröskereszt budapesti fődelegátusa is átvette, az olasz Giorgo Perlasca pedig portugál ügyvivőnek adta ki magát és hamisított több száz embernek iratokat. Wallenberg személyesen is életét kockáztatva lépett fel az üldözöttek védelmében, kezdeményezésére jött létre az Újlipótvárosban a „nemzetközi gettó", amelyben a nemzetközi (elsősorban svéd) védettségű üldözötteket tömörítették. 1945. január 14-én bizalmasától, a volt nyilas Szalai Páltól tudta meg, hogy a gettó ellen a nyilasok és az SS rendőrség pogromot tervez. Határozott fellépésével elérte, hogy Gerhard Schmidthuber vezérőrnagy, a pesti oldal parancsnoka saját katonáit küldte a gettó védelmére és ezzel megakadályozta az akciót. Január 19-én a szovjet csapatok Budapest és Debrecen között letartóztatták, minden bizonnyal azért, mert amerikai kémnek tartották. Moszkvában az NKVD börtönében raboskodott. Halálának körülményei máig tisztázatlanok.

A belső városrészekben a járdákat néhány napon belül a becsapódások légnyomásától kitört ablaküvegek cserepei borították, a kihalt, de katonai járművekkel és szekerekkel telezsúfolt utcákon valószínűtlen összevisszaságban leszakadt villamos felsővezetékek, kidőlt lámpaoszlopok és rendeltetésüket vesztett tárgyak hevertek, olykor egy-egy bepiszkolódott ruházatú hullával tarkítva. Helyenként házak égtek, háztetők füstöltek, a levegőt a találatok környékén hosszú ideig kékessárga lőporfüst ülte meg.

Malinovszkij a sztálingrádi tapasztalatok alapján a katlan kettévágására törekedett, ezért elsősorban a pesti oldal közepén, Zugló térségében erőltette a támadást. A szovjet csapatokat január 8-án már csak 4 kilométer választotta el a Dunától, miközben a hídfő észak–déli kiterjedése még mindig 15 kilométer volt.

Január 17-én megindult a végső roham a pesti oldalon. A magyar katonák közül nagyon sokan maradtak szándékosan vissza, egyes alakulatoknál

leszívták a benzint a megmaradt járművekből, hogy így szabotálják el az áttelepülést. Másnap reggelre a pesti oldal teljes egészében szovjet kézre került.

Budán a Farkasréti temető és az Olasz (ma Szilágyi Erzsébet) fasor között december 24-e és 26-a között fokozatosan alakult ki a frontvonal. Mivel a szovjetek még nem tudtak jelentősebb gyalogságot felvonultatni, mindkét fél csak tapogatódzó akciókat kezdeményezett.

A harcok leginkább a Városmajor, a Sas-hegy és a Rózsadomb birtokáért folytak. A német felmentési kísérletek és az ezzel járó szovjet átcsoportosítások miatt január 3-ától érezhetően csökkent a budai arcvonalon a védőkre nehezedő nyomás, majdnem két hétig relatív harci szünet következett. Január 22-én a szovjet csapatok megerősödve a Pestről átvont alakulatokkal, felújították támadásaikat a hídfő teljes vonalán. A következő három nap alatt a német–magyar védelem a Rózsadombon teljesen összeomlott, a szovjet rohamcsoportok házról házra haladva elérték a Széll Kálmán (ma Moszkva) teret, a Margit körutat és a Vérmező északi szélét, és ezzel belőtték az utolsó olyan helyet, ahol vitorlázórepülők le tudtak szállni.

Pfeffer-Wildenbruch SS-tábornok, a védősereg német parancsnoka február 6-án ismét engedélyt kért a kitörésre, azzal érvelve, hogy további kitartás esetén a védősereg napokon belül megsemmisül. A kitörést azonban Hitler továbbra sem engedélyezte: a német vezér és a felső katonai vezetés január végétől eleve „leírta" Budapestet, ezért csak azt nézték: mi a legnagyobb haszon, ami az eleve pusztulásra ítélt védőkből még kihozható.

Február 11-én délután a védősereg kitört a Várból. A kitörési akció már az indulás óráiban szörnyű veszteségekkel járt. A mai Moszkva tér és a Szép Ilona kocsiszín közötti terület hullamezővé változott. Egyes csoportoknak, összesen mintegy 15.000 német és magyar katonának ennek ellenére sikerült eljutnia a budai hegyekbe. A saját frontvonalat azonban csak kevesen érték el, 1945. február 20-ig körülbelül 700 személy jutott át. Budapesten február 13-án szűntek meg a harcok.

Visszaelmékezések a kitörésre

„Átrohanunk a nyílt téren. Csattanások és robbanások előttünk, mellettünk, mögöttünk. Géppuskák kelepelnek, géppisztolyok kattognak, lövések dörrennek, kézigránátok robbannak – tűz mindenütt. Gondolkodásra nincs idő. Előttem égő páncélos. Elöl orosz lövegnek kell lennie, amely mindig belelő a tömegbe. Telitalálat telitalálatot követ. Akit eltalálnak, fekve marad. Akár a lemmingek, vakon előrehajtva hullanak a tengerbe, – ahogy itt is előrelökdösődik a tömeg, mely nemrég még fegyelmezett volt, s most a vesztébe rohan." (Hanns Bayer 8. SS-lovashadosztály)

Ungváry Krisztián: Budapest ostroma. Corvina, Budapest, 2005. 187. old.

Az ostrom különlegessége, hogy magyar egységek január végétől a szovjet oldalon is harcoltak. A súlyos veszteségek miatt Malinovszkij felkínálta a hadifoglyoknak azt a lehetőséget, hogy amennyiben vállalják a fegyveres harcot a németekkel szemben, a háború után azonnal hazamehetnek. Mintegy 2500 magyar katona vett részt szovjet oldalon az ostromban, közülük 600-an haltak hősi halált.

A felmentési kísérletek

A német hadvezetés három, Konrad fedőnevű, sikertelen támadást indított a főváros felmentésére. Ennek érdekében a német hadvezetés minden mozgósítható tartalékát Magyarországra szállította, március elején a keleti fronton harcoló német páncéloshadosztályok fele (!) már Magyarországon tevékenykedett, miközben a szovjet harckocsik február elejétől már Berlint veszélyeztették. Hitler az ellentámadás végrehajtásával egyik tapasztalt tábornokát, Herbert Otto Gille SS-altábornagyot bízta meg, aki már korábban is sikeresen irányított felmentési kísérleteket.

A Harmadik Birodalomnak ebben az időben már csak a zalai olajmezők szolgáltattak üzemanyagot, ez a tény, valamint a bécsi irány védelmének fontossága jelentősen felértékelte a magyar hadszínteret.

A IV. SS-páncéloshadtest január 1-jén este Tata–Almásfüzitő térségében lendült meglepetésszerű támadásba. Előrevetett osztagok január 12-én már a Pomázra vezető műút csobánkai útelágazásáig jutottak, amikor megérkezett a visszavonulási parancs. Ekkor már csak 17 kilométer választotta el őket Budapesttől. Hitler és Guderian azonban már kezdettől fogva nem adott esélyt a hadműveletnek, és a Székesfehérvár térségéből induló támadást részesítette előnyben.

Az idő egyértelműen a szovjeteknek dolgozott, hiszen Malinovszkij páncélosai január 6-án felújították a csak rövid időre abbamaradt offenzívát. A hatalmas túlerő elsöpörte a Garam mentén hősiesen ellenálló Szent László hadosztály vonalait, a szovjet harckocsik 8-án a Kisalföld kapuja előtt álltak, és már Pozsonyt és Bécset fenyegették. A 8. német páncéloshadosztály váratlan ellentámadással azonban stabilizálni tudta a helyzetet.

Az átcsoportosítási parancs értelmében a IV. SS-páncéloshadtest alakulatait január 17-ig a legnagyobb titokban a Balaton és Székesfehérvár közé csoportosították át, és másnap harcba vetették. A IV. SS-páncéloshadtest a támadás első napján 60 kilométer mélységben és 30 kilométer szélességben törte át a frontot! Ilyen méretű hadászati áttörésre

már régóta nem volt példa. Csak a német gyalogság hiánya miatt sikerült a bekerített szovjet alakulatoknak kitörniük a gyűrűből. Rövid idő alatt a németek területnyeresége meghaladta a 600 négyzetkilométert, ami megfelelt az 1944 decemberében sokkal nagyobb erőkkel indított ardenneki offenzíva maximális eredményének.

Tolbuhin azonban rendezni tudta erőit, és január 27-én ellentámadásba kezdett. A Dunáig zsákszerűen kitört német ék igen sebezhető volt, hiszen a Velencei-tó és Simontornya térségéből a szovjet hadosztályok bármikor elvághatták hátsó vonalaitól. Ez visszavonulásra kényszerítette a német csapatokat, annak ellenére, hogy még ebben az időszakban is komoly sikereket értek el a taktikailag rosszul alkalmazott szovjet páncéloshadtestekkel szemben: a 23. szovjet harckocsihadtest például egy nap leforgása alatt 120 harckocsit vesztett el.

A saját bevallása szerint legszívesebben csak „va banque”-ot játszó Hitler már január 22-én elhatározta, hogy Magyarországra csoportosítja utolsó tartalékát, az ardenneki offenzíva óta feltöltésen lévő 6. SS-páncéloshadsereget, és ezzel a szó szoros értelmében „megduplázta” a magyar hadszíntéren bevetett tét nagyságát.

A „Tavaszi ébredés” hadművelet és a szovjet ellentámadás

Február végén azonban megkezdődött az olvadás, ráadásul megállás nélkül esett az eső. A kevés járható felvonulási úton mindenütt járművek és járműoszlopok sorakoztak és küszködtek az előrehaladással, ami a szovjet légi felderítésnek sem kerülhette el a figyelmét. A szovjet vezérkar már február vége óta amúgy is pontos információkkal rendelkezett a tervezett hadműveletről. A térség nagy része víz alatt állt.

Tolbuhin csapatai a védelmi vonalat nagy mélységben építették ki: a súlyponti helyeken kilométerenként 2500–3000 harckocsiaknát, 65 löveget és aknavetőt helyeztek el. A páncélelhárítást a Sztavka tartalékaiból származó önálló páncéltörőezredekkel bővítették ki, így a páncéltörő ágyúk számát az arcvonal minden kilométerén minimum 28-ra tudták emelni.

1945. március 6-án 1 órakor az F Hadseregcsoport kezdte meg az offenzívát. Ezt követte a 2. páncéloshadsereg meglehetősen szerény erőkkel Nagybajomnál, ez azonban kezdetben nem tudott teret nyerni. Négy órakor a Balaton és a Velencei-tó közötti térségben a fő erők támadtak. Március 10-ig a támadás a déli irányban némi teret tudott nyerni, és két helyen is elérte a Sió-csatornát.

Tolbuhin is úgy érezte, hogy számára komolyra fordult a helyzet. Március 9-én felhívta a Sztavkát, és engedélyt kért a 9. gárdahadsereg védelembe való bevonására, illetve felvetette, hogy ésszerű lenne, ha ő és vezérkara, vagy akár az egész front átkelne a Duna túlsó oldalára. Sztálin erre a kérésre a rá jellemző egyedi stílusban, lassan, de emelt hangon válaszolt: „Tolbuhin elvtárs, ha a háborút még öt-hat hónappal meg akarja hosszabbítani, akkor rendelje vissza csapatait, ott minden bizonnyal nyugodtabb a helyzet. De kételkedem benne, hogy Ön ezt akarja. Ezért aztán a Duna bal partján kell védekeznünk, és jó lenne, ha Ön is ott tartózkodna vezérkarával.” Sztálinnak kivételesen igaza volt. Március 12-étől ugyan javulni kezdtek az útviszonyok, de a támadás addigra végképp

elakadt.

A szovjet hadsereg viselkedése Magyarországon

A szovjet hadsereg magyarországi megjelenésével a borzalmak, amelyeket korábban a magyar megszálló alakulatok követtek el a Szovjetunió területén, Magyarországon is megjelentek. Radikalizálóan hatott, hogy a szovjet vezetés saját katonáival szemben is kegyetlenül járt el és totális ideológiai háborút folytatott. A helyzetet tovább súlyosbította, hogy a szovjet hadsereg akarva-akaratlanul egyúttal egy diktatúra exportálója is volt. Ennek következményei eleinte nem voltak mindenki számára egyértelműek, sőt sokan felszabadulásnak élték át a vörös csillagos katonák megjelenését.

Az intézményes és részben bújtatott diktatúra és terror jelenségei mellett sokak számára az egyéni kicsapongások is megrázó élményeket jelentettek. Legelőször Nagyszalonta esetében váltak ismertté a „felszabadító" szovjet hadsereg viselt dolgai. A várost szeptember végén néhány napra magyar csapatok visszafoglalták, és az itt tapasztalt szörnyűségeket (kulturális létesítmények vandál pusztítása, ártatlan civilek meggyilkolása, megerőszakolások) egy haditudósító fényképeken is megörökítette, sőt Budapestről néhány semleges ország újságírója is felkereste a helyszínt. Budapesten és másutt is tömegessé vált a nemi erőszak. A szovjet katonák senkit sem kíméltek: Apor Vilmos győri püspököt akkor lőtték agyon, amikor a hozzá menekült nők védelmére kelt, Budapestről semleges diplomatákat is a Gulagra hurcoltak.

Az atrocitások rendkívül eltérő módon érintették az egyes országrészeket. Erdélyben a szovjet hadsereg szerepe a románok megjelenése után már-már felszabadító volt. A román Maniu-gárdák kegyetlenkedései után a szovjet vezetés Észak-Erdélyből kiparancsolta a román közigazgatást, és ideiglenesen maga látta el e feladatokat. Nyíregyháza–Debrecen térsége, Budapest és a Dunántúl keleti és déli része igen sokat szenvedett a Vörös Hadsereg kicsapongásaitól. Ezzel szemben Szegeden és Nyugat-Magyarországon, valamint Miskolcon viszonylag hamar konszolidálódott a helyzet.

A szovjetek okozta jogsértések talán legsúlyosabb esete a lakosság tömeges elhurcolása volt. A mai Magyarország területéről 120.000–140.000, az 1944-es Magyarországra számítva azonban 180.000–200.000 civilt hurcoltak el a szovjet hatóságok. Zömük csak évek múltán szabadult a Gulag táboraiból, de az elhurcoltak mintegy 20 százaléka soha nem tért haza. Az elhurcolások csak német és magyar nemzetiségűeket érintettek.

Március 16-án a 3. Ukrán Front hatalmas tüzérségi előkészítés után megindította ellencsapását. Már az első zászlóaljak áttörtek a Vértes és a Gerecse közti szorosban, így már estére sikerült 10 kilométer mélységben betörniük a német–magyar védővonalba. A védekezők szerencséjére a fő ütőerőt képező 6. gárda-harckocsihadsereget csak két nappal később vetették be, a késlekedés meghiúsította a 6. páncé los hadsereg bekerítését.

A Dél Hadseregcsoport hadseregei nem voltak képesek megszervezni az összefüggő védelmet. Balck, Guderian és Wöhler egymásra, a Waffen-SS-re és saját katonáikra hárították a felelősséget. Az SS-tisztek ugyanakkor Balck tábornokot vádolták.

Március 25-én Malinovszkij 2. Ukrán Frontja a Dunától északra is megkezdte a már rég várt támadást. A védelem ezen a szakaszon kártyavárként omlott össze, egy új, átmeneti frontot csak a német–szlovák határon tudtak kialakítani. Március 29-én az első szovjet egységek Klostermarienbergnél átlépték a birodalmi határt. Április 4-én elveszett a csak alig védett „erőd”, Pozsony, és a front a szlovák–cseh határig, illetve a Kis-Kárpátokig tolódott ki. Ebben az időben vették birtokba a szovjet csapatok az utolsó magyar helységeket is. Április 4-én elfoglalták Nemesmedvest, az utolsó, németek által tartott, közjogilag önálló községet. Április 12-én a Pinkamindszenthez tartozó Dénes-, majd Kapy-major szovjet elfoglalásával zárultak le magyar területen a harccselekmények.

A magyar csapatok harcértéke a visszavonulás hatására tovább romlott. Sok alakulat feloszlott, a katonák eldobálták fegyvereiket, hazamentek vagy hadifogságba estek. Tömeges átállások is előfordultak.

A szomorú mérleg

Az 1944. nyári felfutó időszak után a honvédség alakulatai egyre kevésbé tudtak lépést tartani a Magyarországon egyre hevesebbé váló gigászi ütközetben a német és a szovjet hadsereggel. A Kárpát-medencében küzdő két nagyhatalomhoz képest a honvédség erői nevetségesek voltak. Ennek ellenére a háború kíméletlensége a magyar katonákat is az összecsapások közepébe sodorta. Néhány hónap alatt több ember veszett oda, mint amennyi korábban a második világháború teljes ideje alatt. Ahhoz a pusztulássorozathoz, amely 1944–1945 során Magyarországra zúdult, talán csak a tatárjárás fogható.

A korábban a testőrség által elásott Szent Korona és Szálasi a Salzburgtól nem messze található Mattsee községben érte meg a háború végét. Szálasi nemzetvezetői szokásait itt is megtartotta: a „Seewirt” fogadóban berendezett lakhelyét „nemzetvezetői törzsszállásnak” keresztelte el, és rendszeresen koronatanácsokat tartott a megjelenő minisztereivel, akik ugyanott vagy a környező falvakban laktak. Április 30-án Szálasi feleségül vette Lutz Gizellát, akivel már a háború kezdete óta jegyben járt, és megtartotta utolsó külpolitikai helyzetértékelését, amely szerint a háborút a németek vesztették el, nem a nemzetiszocializmus. Május 6-án Mattseebe is elértek az amerikai csapatok: Szálasi is fogságba került. Mikor hívei kérték, meneküljön, mert különben kivégzik, sajátosan éleslátó módon csak ennyit válaszolt: „Tudom! Ha az amerikaiak tudnák, mit tesznek, el sem fognának. De mivel nem tudják, elfognak. Ha tudnák, mit tesznek, nem adnának ki. De mivel nem tudják, kiadnak. Otthon, ha tudnák, mit tesznek, nem bántanának. De mert nincs eszük, fel fognak akasztani.”

A nyilas hatalomátvétel után és a visszavonulások során az országot a Wehrmacht szisztematikusan kifosztotta. Ennek során számos erőszakoskodás és egyéni rablás is történt. A magyar államvasutak guruló állományának 70 százaléka, az ipar készleteinek és gépparkjának jelentős része a Német Birodalomba került. A szovjet hadsereg még annyira sem volt tekintettel a magyar érdekekre, mint a Wehrmacht. Diósgyőrben és

más nehézipari központokban ugyan azonnal újraindították a termelést annak érdekében, hogy saját harceszközeiket a helyszínen is javítani tudják, de „jóvátételként” később teljes ipartelepeket a Szovjetunióba szállítottak. A két hadsereg okozta pusztulás nem választható pontosan külön, az összveszteség mindenesetre megdöbbentő: a háború utolsó hat hónapjában a szarvasmarha-állomány 44, a lóállomány 56, a juhállomány 80 és a nemzeti vagyon 40 százaléka semmisült meg vagy került elhurcolásra. A szovjet honvédelmi népbiztosság 0060. és 7161. számú parancsai a munkaképes német lakosság elhurcolását is elrendelték Magyarországról és Délkelet-Európa országaiból. Mivel csak a családnevek szolgáltak kiindulópontként, ezért „tévedésből” magyarokat és zsidókat is deportáltak. A trianoni ország területéről több mint százezer személyt, magyarokat és németeket hurcoltak el a Szovjetunió kényszermunkatáboraiba.

Sajnos nem csak a Szovjetunió foglalkozott nagyméretű népességmozgatásokkal. A csehszlovák vezetés a német és magyar lakosság tömeges elűzését is tervezte. A Duklai-hágónál kifejtett eredményes német ellenállás miatt erre nem kerülhetett sor, mivel Szlovákia területét először délkeletről érték el a szovjet csapatok, ezzel szemben az elüldözést végrehajtó csehszlovák katonaság el sem jutott a Felvidék magyarlakta területeire. Az erőszakos, tragédiák százezreit okozó kitelepítés a háború befejeztével kezdődött csak el.

A háború vége a résztvevők számára igen különböző következményekkel járt. Jugoszláviában és Csehszlovákiában a német és a magyar nemzetiségű állampolgárokat, Magyarországon a németeket kollektív büntetéssel sújtották és részben vagy egészben elűzték otthonából. Erdélyben az 1944-ben alakult román félkatonai „Maniu-gárda” kegyetlenségeit a szovjet csapatok szüntették meg, amennyiben a román közigazgatást kiparancsolták Észak-Erdélyből, és átmenetileg saját katonai közigazgatásukat vezették be, majd novemberben elérték a gárda hivatalos feloszlatását is. A román megtorló intézkedések mérlege így is elszomorító: több mint 100 meggyilkolt, mintegy 40.000 kényszermunkára hurcolt vagy internált, valamint közel 100.000 Magyarországra menekült személy.

A szovjet hadsereg fedezet nélkül bocsátott ki több milliárdnyi pengő hadi fizetőeszközt: ezt mindenki köteles volt elfogadni, miközben

mögötte semmilyen fedezet vagy ellentételezés sem állt. A szovjet, a német és a magyar hadikiadások miatt a készpénzforgalom csillagászati magasságokba emelkedett és Magyarország 1945 után a világtörténelem legnagyobb inflációját élhette át.

A magyar emberveszteségek a német, lengyel, jugoszláv és szovjet adatok után következnek és ezzel a legmagasabb kategóriába tartoznak. A 14,6 milliós összlakosságból (1941-es határok) körülbelül 340.000– 360.000 katonai és 590.000 polgári áldozatot sirattak. A civilek közül mintegy 450.000– 490.000 személyt zsidó származása miatt üldöztek és gyilkoltak meg. A bombázásoknak 1944–1945 között 20.000–30.000 ember esett áldozatul. Legalább 30.000 polgári személy hunyt el a harcok következtében. A háború folyamán 690.000 katona és 230.000 civil (utóbbiak túlnyomó többsége az 1938-as határokon belüli területekről), összesen 920 000 fő hadifogságba került. A katonák 56 százalékát és majdnem minden deportált polgári lakost, összesen mintegy 616.000 főt a Szovjetunióba hurcoltak. Innen 1956-ig csupán 419.000, más források szerint 459.000 személy tért haza az 1947-es határokon belüli területre. Körülbelül 11.500 hadifoglyot a szovjetek még a háború vége előtt engedtek át az újjáalakuló honvédség részére. A hadifogságban elpusztultak száma 105.000–150.000 főre tehető.

A 2. hadsereg tragédiája, több mint 42.000 elesett és megfagyott katona kevesebb mint három hét alatt, intenzitásában a legpusztítóbbnak mondható. Az 1944-es év veszteségei az év második felében, minden bizonnyal július és október között érhették el maximumukat, de ezután is igen magas szinten állandósultak. A háború utolsó 12 hónapja okozta a polgári veszteségek több mint 90 százalékát és a katonai veszteségek mintegy kétharmadát. A szovjet hadifogságba esettek 11–23 százaléka elpusztult, az angol, amerikai és francia hadifogságban ezzel szemben csak minimálisak voltak a veszteségek.

A polgári és katonai áldozatok mellett a háború a felnövekvő generációk számára is súlyos következményekkel járt. Magyarországot két generáción keresztül egy idegen, elnyomó hatalom katonái szállták meg. Bár a háború utáni első években még létezett egyfajta áldemokrácia, kezdettől fogva Moszkva akarata döntötte el a magyar belpolitika kérdéseit. Az 1947 februárjában kötött párizsi békeszerződés Magyarországot trianoni kiterjedésére amputálta, sőt Csehszlovákia Pozsonnyal szemben még

három falut is bekebelezhetett. Magyarországot aránytalan jóvátétel fizetésére is kötelezték.

A kommunista diktatúrában, sőt már 1945-től kezdve lehetetlenné vált a bűnről és felelősségről szóló őszinte közbeszéd, hiszen a szovjet hadsereget „felszabadítónak" kellett ünnepelni, miközben a lakosság nagy része sem a Vörös Hadsereget, sem a vele kapcsolatos politikai átalakulásokat nem élte át igazi felszabadulásként. Az új diktatúra elnyomó intézkedései korábbi tetteseket és áldozatokat egyaránt érintettek. Sok háborús bűnöst úgynevezett népbíróságok elé állítottak, de általában még a tényleges bűnösöket sem jogszerűen ítélték el. 44 évig tartott, mire sor kerülhetett az első szabad választásokra, és az utolsó megszálló katona a háború vége után 46 évvel hagyta csak el az ország területét.

AJÁNLOTT IRODALOM

Forrásközlések

A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944. Szerkesztette: *Juhász Gyula, Pamlényi Ervin, Ránki György, Tilkovszky Lóránt*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1968.

Bethlen István emlékirata 1944. Szerkesztette és a bevezetőt írta: *Bolza Ilona és Romsics Ignác*. Zrínyi, Budapest, 1988.

Hitler hatvannyolc tárgyalása 1939–1944. Hitler Adolf tárgyalásai kelet-európai államférfiakkal. I–II. kötet. A bevezető tanulmányt írta: *Ránki György*. Magvető, Budapest, 1983. Magyar–brit titkos tárgyalások 1943-ban. Összeállította, sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta: *Juhász Gyula*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1970.

Szakály Sándor: A magyar katonai felső vezetés 1938–1945. Ister, Budapest, 2003.

Szárszó 1943. Előzményei, jegyzőkönyve és utóélete. Dokumentumok. [Gyűjtötte, szerkesztette és az összekötő szövegeket írta: *Győrffy Sándor, Pintér István* stb.] Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1983.

Szinai Miklós–Szűcs László (szerk.): Horthy Miklós titkos iratai. 4. kiadás, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1972.

Tabajdi Gábor–Ungváry Krisztián: A második világháború. Osiris Kiadó, Budapest, 2006.

Visszaemlékezések

Barcza György: Diplomataemlékeim 1941–1945. 1–2 köt. Európa Kiadó, Budapest, 1994.

Horthy Miklós: Emlékirataim. Európa Kiadó, Budapest, 1990.

Kádár Gyula: A Ludovikától Sopronkőhidáig. Magvető, Budapest, 1978.

Kállay Miklós: Magyarország miniszterelnöke voltam 1942–1944. I–II. kötet. Európa Kiadó, Budapest, 1991.

Lakatos Géza: Ahogyan én láttam. Európa Kiadó, Budapest, 1992.

Nagybaczoni Nagy Vilmos: Végzetes esztendők 1938–1945. Gondolat, Budapest, 1986.

Dr. Somorjai Lajos: Megjártam a Don-kanyart. Harctéri napló Oroszország 1942–1943. Rubicon, Budapest, 2002.

Szegedy-Maszák Aladár: Az ember ősszel visszanéz. Európa Kiadó, Budapest, 1996.

Szakirodalmi feldolgozások

Bokor Péter: Végjáték a Duna mentén. RTV Minerva–Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1982.

Bokor Péter: Zsákutca. A századunk sorozat interjúi. RTV Minerva, Budapest, 1985.

Braham, Randolph L.: A népirtás politikája – a Holocaust Magyarországon. 1–2. köt. Belvárosi Könyvkiadó, Budapest, 1997.

Dombrády Loránd: A magyar gazdaság és a hadfelszerelés 1938–1944. Petit Real, Budapest, 2003.

Dombrády Loránd: Werth Henrik. Akiről nem beszélünk. Argumentum, Budapest, 2005.

Gosztonyi Péter: Szombathelyi Ferenc visszaemlékezései. New Brunswick–New Jersey, 1980.

Karsai Elek–Karsai László: „Szálasi naplója”. A nyilas mozgalom a háború idején. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1978.

Karsai László: Holokauszt. Pannonica, Budapest, 2001.

Karsai László–Molnár Judit: A magyar Quisling-kormány. Sztójay Döme és

társai a népbíróság előtt. 1956-os KHT, Budapest, 2005.

Karsai László–Molnár Judit (szerk.): Az Endre–Baky–Jaross per. Cserépfalvi, Budapest, 1994.

Olasz Lajos: A kormányzó-helyettesi intézmény története. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2007.

Polcz Alaine: Asszony a fronton. Egy fejezet életemből. Jelenkor, Pécs, 2005.

Pritz Pál: A Bárdossy-per. Kossuth Kiadó, Budapest, 2001.

Stark Tamás: Magyarország második világháborús emberveszteségе. MTA TTI. Budapest, 1989.

Szabó Péter: Don-kanyar. Corvina, Budapest, 2001.

Szakály Sándor: A magyar katonai elit, 1938–1945. Magvető, Budapest, 1987.

Ungváry Krisztián: Budapest ostroma. Corvina, Budapest, 20045.

Ungváry Krisztián: A magyar honvédség a második világháborúban. Osiris Kiadó, Budapest 2005.

Írta: Ungváry Krisztián

Főszerkesztő: Romsics Ignác

Sorozatszerkesztő: Nagy Mézes Rita
Kiadói Programtervező: Szuba Jolanta
Kiadói Programkoordinátor: Winter Angéla

ISBN 978-963-09-6974-1

Felelős kiadó Kocsis András Sándor
A Kossuth Kiadó zRt. elnök-vezérigazgatója
A kiadó az 1975-ben alapított magyar könyvkiadók
és könyvterjesztők egyesülésének a tagja
www.kossuth.hu

Korrektor: Török Mária

Az e-könyv létrehozásában közreműködött:
Goodwill Barbara, Rideg Orsolya, Kádár Áron, Pekó Zsolt
Projektvezető: Földes László

www.multimediaplaza.com